

RECENSIES

Arie L. Molendijk (ed.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum: Verloren, 2003) 320 p. ISBN 9065507469

In een wereld waarin het dragen van hoofddoekjes, het laten staan van een baard en handen geven een groepsgebonden karakter hebben herkreten, is het toe te juichen dat er een boek verschijnt met de titel *Materieel christendom*. Inclusief de inleiding is dit een bundel die bestaat uit vijftien gedegen bijdragen. De bijdragen zijn ondergebracht in vier delen.

In het eerste deel – *Veranderende locaties* – vinden we een artikel van Casper Staal over de musealisering van religieuze voorwerpen en de daarmee samenhangende betekenisverandering van dergelijke objecten. Een kruis in de huiskamer heeft een andere functie en betekenis dan een kruis dat in een museum mooi staat te wezen of informatie moet geven over religiositeit bij specifieke mensen. Hierop volgt een artikel van Joke Spaans over religieuze kledingaccessoires. In drie reuzenstappen gaat zij door de westerse geschiedenis – namelijk van de periode 1200-1800 via de negentiende eeuw naar de periode vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw. In de eerste periode ligt de nadruk op de devotionele waarde van de voorwerpen; in de tweede periode benadrukt ze de massaliteit ervan; en in de derde periode juist de individualiteit en de onorthodoxe betekenisgeving ervan. In het derde artikel schrijft Peter Jan Margry over een soortgelijk thema als Staal en Spaans, namelijk het los van de officiële kerk staande gebruik van religieuze voorwerpen. Waar Spaans het heeft over kledingaccessoires, schrijft hij over huisaltaren die hij ziet opduiken bij New Age-aanhangers.

In deel twee – *Protestantse praktijken* – staan boeken centraal. Het eerste artikel in dit deel, van de hand van Fred van Lieburg, gaat over een specifiek gebruik van de bijbel. Hij beschrijft hoe in de loop der tijd christenen de bijbel gebruikt hebben als orakelboek door het boek op een willekeurig passage open te slaan en dan aan die passage betekenis te geven. Het tweede artikel, geschreven door Arie Molendijk, probeert de plaats te achterhalen die de bijbel innam in het huiselijke protestantse geloofsleven in de negentiende eeuw. Het derde artikel gaat over de (kinder)boeken verschenen bij de negentiende-eeuwse Christelijke uitgever Callenbach uit Nijkerk. Dit deel wordt afgerond met een artikel van Eric Cossee over het gewaad van de Nederlandse predikant.

Deel drie – *Ruimtelijke dimensies* – opent met een artikel van Paul Post over het gebruik van het interieur van kerken en de opkomst van het kerkboekje, de microfoon en de plaatsing van banken. Zijn stelling is dat deze objecten het gebruik van de kerkruimte die in principe open en dynamisch is, hebben verstarde. Justine Kroesen schrijft vervolgens over hedendaagse stiltecentra en Regnerus Steensma over de beeldenstorm en de nasleep ervan.

Deel vier – *Rituele transformaties* – bestaat uit vier artikelen. Peter Nissen schrijft over ritueel gedrag dat niet door een priester hoeft te gebeuren, zoals het plaatsen van palmtakken op een akker; het wijden van kerken – als een voorbeeld van bewust ritueel gedrag – en het in de contrareformatie ontstane *Rituale Romanum*, waarin regels gecodificeerd worden. Dit artikel wordt gevolgd door twee artikelen die uitgaan van een schriftelijke bron. Charles Caspars gebruikt het zeventiende-eeuwse boek van de Bra-

bantse norbertijn Augustinus Wichmans *Apotheca spiritualium pharmacorum* om iets te zeggen over het gebruik van amuletten in die tijd. Mirjam de Baar neemt een zeventiende eeuw autobiografie – *La parole de Dieu* van Antoinette Bourignon – tot uitgangspunt van een studie over het veranderde gebruik van religieuze voorwerpen. Het slotartikel is geschreven door Evelyne Verheggen en gaat over door Boëtius à Bolswert vervaardigde zeventiende-eeuwse devotieprenten die oorspronkelijk waren gemaakt bij teksten van Herman Hugo, maar ook juist los van deze teksten zijn gaan functioneren.

Zoals gezegd, het zijn allemaal zorgvuldige, professionele artikelen. Toch heeft de bundel als geheel iets onbevredigends. Hij pretendeert een nieuw gebied open te leggen en deze pretentie wordt niet waargemaakt. Deze pretentie wordt wel versterkt doordat bijna elke auteur zich verontschuldigt en zegt dat er nog niet veel gedaan is aan het onderwerp en dat het onderhavige artikel een eerste poging is (p. 31), een verkennend karakter heeft (p. 54) of slechts een impressie kan geven (p. 110). Men verwacht bij zo'n bundel een uitgebreide inleiding, maar deze telt slechts vier pagina's waarin slechts enkele algemeenheden worden gedebiteerd. Waarom wordt hier niet ingegaan op de oude wijze van bestudering van religieuze objecten, kunst en regels? Waarin verschilt de nieuwe benadering daarvan? Waarom wordt hier niet ingegaan op de uitvoerige Nederlandse geschiedschrijving op het terrein van de materiële cultuur? We zouden dan hebben kunnen leren of religieuze materiële cultuur een specifiek veld is of slechts een specifiek toepassingsgebied. Ook een index en een algemene literatuurlijst ontbreken. Het is, kortom, slechts een bundeling van artikelen met een gemeenschappelijke noemer.

De tweede reden waarom de bundel me teleurstelt, is dat de bundel zo weinig sociaal-historisch is. Materiële cultuur verwijst naar gedragspraktijken van (groepen) mensen zoals die blijken uit, en ondersteund worden door, voorwerpen. In deze bundel vinden we dat maar in beperkte mate (bijvoorbeeld in de bijdrage van Post) terug omdat het veld dat men beschrijft veel te groot is, zoals in het geval van Spaans en daardoor wel gedwongen is om te generaliseren in plaats van te differentiëren; of omdat men toch vooral de regels beschrijft, zoals Nissen doet. Vanuit de materiële cultuur zijn we juist niet geïnteresseerd in een algemeen verhaal over de ontwikkeling van het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant, maar over hoe daarvan wordt afgeweken en welke betekenis die afwijkingen in de concrete sociale omgang hebben en wat ons dat kan leren over processen van sociale verandering (en de rol van godsdienst daarbij). Een geslaagd, eigentijds voorbeeld van hoe het wel kan, zijn de tentoonstelling en catalogus *God in Nederland* in 2006 in het Catharijneconvent in Utrecht.

De mooiste artikelen in de onderhavige bundel vind ik dan ook die artikelen die op conflicten ingaan en dus iets over de praktijk zeggen, zoals dat van Kroese die beschrijft hoe men zich in Aalten verzet tegen een algemeen stiltecentrum in het ziekenhuis ten faveure van een kapel; of van Steensma over de beeldenstorm – een schitterend voorbeeld van het belang van voorwerpen; dat van Caspers die aantoont dat zijn auteur zich bevindt in een strijdgebied tussen protestanten en katholieken en daarom zo op het belang van amuletten ingaat; en dat van De Baar die beschrijft dat Bourignon wel allerhande devotionalia meeneemt wanneer ze van Rijssel naar Amsterdam gaat, maar daar vervolgens in die nieuwe omgeving en vanuit een sterker verinnerlijkt geloofsbesef geen behoefte meer aan heeft.

Anton Schuurman
Wageningen Universiteit

Liesbeth van der Horst, *Wereldoorlog in de West. Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba 1940-1945* (Hilversum: Verloren, 2004) 160 p. ISBN 9065507949

Dit boek is uitgegeven bij de gelijknamige tentoonstelling, die in 2004 werd georganiseerd door het Verzetsmuseum in Amsterdam. De reizende versie van de expositie was vervolgens te zien in het Maritiem Museum in Willemstad en in het Surinaams Museum in Paramaribo. De tentoonstelling deed daarna nog verschillende andere steden in Nederland aan. Zowel de expositie als het begeleidende boek wil een grotendeels vergeten verhaal vertellen, namelijk dat van de ‘gewone’ Surinamers, Antillianen en Arubanen, die de Tweede Wereldoorlog op een andere wijze doormaakten en beleefden dan de meeste Nederlanders, maar voor wie deze episode daarom niet minder ingrijpend of betekenisvol was. De auteur – directeur van het Verzetsmuseum – heeft bij het schrijven van haar boek vakgenoten geraadpleegd, de beschikbare literatuur bestudeerd en geput uit interviews met nog levende getuigen.

Voor de geschiedenis van Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba was de Tweede Wereldoorlog niet minder dan een waterscheiding. Het bed van de toenmalige Nederlandse gebiedsdelen werd in deze jaren danig opgeschud. Deels onbedoeld, aangezien deze koloniën door omstandigheden buiten hun toedoen van het moederland in Europa waren afgesneden en met de komst van eerst Britse en vervolgens Amerikaanse beschermingstroepen in contact kwamen met opvattingen en inzichten die tot dan toe grotendeels achter de door Nederland gedomineerde horizon waren schuilgegaan. Deels bedoeld, omdat de landen de gegeven omstandigheden aangrepen om hun economische positie te verbeteren, hun gevoel van eigenwaarde te versterken en hun politieke verlangens kenbaar te maken.

Als producenten van bauxiet (Suriname) en olie (Nederlandse Antillen en Aruba) werden de West-Indische koloniën in de eerste helft van de jaren 1940 onverwacht van vitaal belang voor de geallieerde oorlogsindustrie. De grote vraag naar deze grondstoffen, gecombineerd met de consumptieve bestedingen van de uiteindelijk 4500 in de Nederlandse Caraïben gelegerde Amerikaanse militairen, gaven een ongekende impuls aan de industriële sector en bijgevolg aan de werkgelegenheid. Aangelokt door de hoge lonen gingen veel werknemers op zoek naar banen in het bedrijfsleven. Veel werkzoekenden konden bovendien worden ingezet bij de bouw van nieuwe defensiewerken (schuilkelders, loopgraven, bunkers, munitie- en wapendepots) en bij de uitvoering van grote infrastructurele projecten, zoals de modernisering van de Surinaamse en Antilliaanse luchthavens. De economische opleving had in Suriname tot gevolg dat in 1942 voor het eerst in 75 jaar een sluitende begroting aan de Staten kon worden aangeboden.

De bedrijvigheid in de West manifesteerde zich ook op het gebied van het uitgaansleven en het vertier, met zedenverwildering en criminaliteit als onvermijdelijke contra-punten. De schrijfster wijdt hier enkele ingetogen passages aan, met een citaat uit de succesroman *De koningin van Paramaribo* van Clark Accord als illustratie. Van groter belang voor de lange termijn was dat de toenemende urbanisatie positief werkte op de omgang tussen de verschillende etnische groepen en sociale klassen, die tot dan toe tamelijk gescheiden van elkaar hadden geleefd. Ook het feit dat indiensttreding bij de schutterij (de lokale defensiemacht) verplicht was voor burgers uit alle bevolkingsgroepen stimuleerde het onderlinge contact. Tegelijk gingen Surinamers, Antillianen en Arubanen kritischer aankijken tegen blanken, van wie er vele honderden waren geïnterneerd (Duitsers vanwege hun nationaliteit, Nederlanders op verdenking van staatsgevaarlijke activiteiten) of zware fysieke arbeid verrichtten (Amerikanen). Ingezetenen

waren het niet gewoon blanken in omstandigheden aan te treffen die moeilijk in overeenstemming waren te brengen met het voetstuk waarop zij zichzelf bij voorkeur plaatsten.

Al deze ontwikkelingen droegen bij aan een groeiend gevoel van zelfbewustzijn dat op de Antillen ook cultureel geschraagd werd door de opkomst van een Papiamentstalige literatuur en liedtraditie. De politieke vertaling van dit gevoel werd in Suriname bekend onder de naam Unie Suriname. Aangemoedigd door de officiële erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van alle volken door de Amerikaanse president Roosevelt en de Britse premier Churchill in 1941 en de radiorede van Koningin Wilhelmina van 6 december 1942, streefde deze beweging naar intern zelfbestuur voor Suriname. Het autocratische optreden van gouverneur Kielstra wakkerde dit streven alleen maar aan. Op de Nederlandse Antillen had de onwrikbare koers van gouverneur Wouterse een vergelijkbaar averechts effect. Ook hier stimuleerde de kortzichtige opstelling van het koloniale bestuur de groei naar politieke zelfstandigheid, met als bijzonderheid dat politici op de Nederlandse Antillen eerder dan in Suriname eigen politieke partijen oprichtten en dat het autonomiestreven Aruba tevens aanzette tot pogingen om zich bestuurlijk van Curaçao los te maken. Terecht stelt de auteur dat er sprake was van een antiekoloniale, maar niet van een anti-Nederlandse stemming. Antillianen, Arubanen en Surinamers leefden in de oorlogsjaren intensief met de Nederlandse bevolking mee en ondernamen tal van initiatieven om hun rijksgenoten overzee materieel en immaterieel bij te staan. De autonomie van Suriname en de Nederlandse Antillen zou in 1954 worden gerealiseerd met de afkondiging van het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden. Aruba zou er pas in 1986 in slagen een *status aparte* te verwerven.

Wereldoorlog in de West bevestigt het uit de literatuur bekende beeld van de West-Indische gebiedsdelen in oorlogstijd. De auteur heeft zich niet ten doel gesteld nieuwe inzichten te presenteren of tot dusver onbekend gebleven bronnen te ontsluiten. Wel besteedt zij meer dan de meeste van haar voorgangers aandacht aan de lotgevallen van 'gewone' Surinamers, Antillianen en Arubanen. Zij focust nadrukkelijker op het dagelijks leven in de koloniën, waarbij individuele ervaringen mede dankzij de gebruikte interviewfragmenten op een aansprekende wijze voor het voetlicht worden gebracht. Het hoofdstuk over Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse verzetslieden in Nederland staat wat apart van de andere hoofdstukken, maar is welbeschouwd het meest navrante. Tot de groep verzetsstrijders die hun inzet voor de bevrijding van Nederland met hun leven moesten bekopen, behoorden onder andere de Arubaan Boy Ecury (naar wiens leven Frans Weisz in 2003 een speelfilm maakte), de Curaçaoënaar George Maduro (naar wie het Haagse Madurodam is genoemd) en de Surinamer Waldemar Nods (hoofdfiguur in Annejet van der Zijls veelgeprezen roman *Sonny Boy* uit 2004). Het kan alleen maar worden toegejuicht dat juist ook deze levens een plaats hebben gekregen in dit verzorgd uitgegeven boek, dat, evenals de gelijknamige tentoonstelling, in de eerste plaats werd samengesteld met de bedoeling een groot publiek te bereiken.

Peter Meel
Universiteit Leiden

Rob Kammelar, Jacques Sicking en Menno Wielinga (eds.), *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 2004) 367 p. ISBN 9038800207

Aan Nederland is de Eerste Wereldoorlog goeddeels voorbijgegaan. De neutraliteit heeft het land een hoop ellende bespaard. België daarentegen heeft het volle gewicht van het oorlogsgeweld over zich heen gekregen. *Brave little Belgium* werd in 1914 wereldwijd bekend als het eerste slachtoffer van de 'Teutoonse razernij'. Tot 1918 was het land het schouwtoneel van een zinloze slachtpartij die in heel Europa aan tien miljoen mensen het leven kostte. De Grote Oorlog is een scharnier gebleken die het *Ancien Régime* definitief afsloot en de Nieuwe Tijd inluidde. Wat als een bedrieglijke *frische fröhliche Krieg* begon, eindigde in een absolute nachtmerrie. De Eerste Wereldoorlog heeft niets opgelost, ze heeft alleen maar het zaad gelegd voor internationale spanningen die amper twintig jaar later uitmondde in een tweede grote wereldbrand.

Over het algemeen bestaat de indruk dat de Eerste Wereldoorlog in Nederland vrijwel geen sporen heeft achtergelaten in het collectieve geheugen, of meer in het bijzonder in de letterkunde. Deze indruk is onjuist en met name de laatste jaren is van een opmerkelijk toegenomen belangstelling sprake voor de sporen van de Eerste Wereldoorlog in Nederland. België heeft de oorlog natuurlijk aan den lijven ondervonden. Maar de indruk die het oorlogstoneel op het neutrale Nederland, als ongemakkelijke toeschouwer, heeft gelaten, is er niet veel minder om. Vergelijkingen maken met de verschrikkingen waarmee de oorlogsvoerende landen rechtstreeks te maken hadden, zijn niet erg zinvol. Maar toch had ook Nederland indirect te lijden onder het oorlogsgeweld en de angst dat het conflict zich ook tot op zijn grondgebied zou uitbreiden, was reëel.

Hoe groot de indruk was die de Eerste Wereldoorlog in het collectieve geheugen in Nederland heeft nagelaten, blijkt uit het grote aantal liedjes en gedichten die er aan deze episode zijn gewijd. Deze bundel illustreert dat treffend. Ruim 160 liedjes en gedichten werden verzameld en telkens van een summier commentaar voorzien. Ze zijn ingedeeld in een aantal thema's: beelden van de oorlog in België en Nederland, oorlogsslachtoffers en vluchtelingen, het oorlogsgeweld, het soldatenleven in Nederland, nationale eenheid en verdeeldheid, de rol van politieke en militaire bevelhebbers, de zorgen van alledag, geruchtmakende gebeurtenissen, een oproep tot 'nooit meer oorlog' en ten slotte het wachten op een nieuwe wereldbrand. In dat laatste spelen de verwachtingen en ontgoochelingen na de Wapenstilstand van 11 november 1918 een grote rol.

Voor een complexe problematiek als publieke verbeelding en collectieve herinnering is een bloemlezing als deze natuurlijk niet toereikend. Daarvoor is het begeleidende commentaar te summier en ietwat oppervlakkig. Maar de selectie van gedichten en liederen geeft toch goed weer waar het tijdens die beroerde tijden om ging; emotionele reacties op de gruwelen van de oorlog. Lankmoedigheid en cynisme vaak ook. Oorlogsmoeheid en hoop op een eeuwige vrede. Kritiek op de 'hoge heren', maar vooral ook de dagelijkse zorgen. En daarbij kwam een heel gamma aan kwesties aan de dag: mobilisatie, voedselschaarste, smokkel en oorlogswinsten en amoreuze affaires.

Waarom een bloemlezing over het 'monster van de oorlog'? Over de Tweede Wereldoorlog ligt dat niet zo in de lijn van de verwachtingen. Wellicht is de Eerste Wereldoorlog de laatste ouderwetse veldslag geweest, vol 'mannelijke' trots en heroïek. Ondanks de gruwel laat zich dat gemakkelijker esthetiseren dan een ideologische burgeroorlog op mondiale schaal of een moderne *clash of civilizations*. De Eerste Wereld-

oorlog behoort ondertussen tot een verzonken historisch tijdperk. Aan haar kleven nog de restanten van een oude wereld, die nostalgie en historische sensatie opwekken. Pogingen om die Grote Oorlog aan de vergetelheid te ontrukken tonen aan dat er nog steeds een grote emotionele betrokkenheid bij is. Emoties die sterker en luidruchtiger zijn dan het 'zwijgen na Auschwitz'. Deze bloemlezing is daar een uitdrukking van.

Georgi Verbeek

Universiteit van Maastricht

Gerrit Knaap en Heather Sutherland, *Monsoon Traders. Ships, skippers and commodities in eighteenth-century Makassar* (Leiden: KITLV Press, 2004) 269 p. ISBN 906718232X

Braudel schreef het al. Wie de Europese dominantie van de negentiende en vroege twintigste eeuw wil begrijpen, moet ook een beeld hebben van de rol van Europa in de wereldhandel in de achttiende eeuw. Die handel heeft zeker in Azië weinig aandacht gekregen van historici. Wie het boek van Gerrit Knaap en Heather Sutherland leest, begrijpt waarom dit zo is. Het vergt minutieuze arbeid om de geschiedenis van de zeehandel in deze regio in kaart te brengen. Inheemse rijken, Buginese handelsdiaspora's, Gujarati uit India, Chinese handelaren, Europese vrijburgers en de *voc* zelf, al die partijen spelen hun rol. Knaap en Sutherland zijn er niet voor teruggeschrokken om voor een aantal steekjaren schip voor schip een overzicht te geven van de handel van Chinese, inheemse en *voc*-schepen in Makassar in de achttiende eeuw. Makassar, gelegen op de zuidelijke punt van Sulawesi (Celebes) is door de hele geschiedenis heen een belangrijk verbindingspunt geweest tussen de Oostelijke en Westelijke Indonesische archipel, alsmede tussen het Zuidelijke deel van de archipel enerzijds en China en de Filippijnen in het Noorden anderzijds. Algemeen is aangenomen dat in Makassar de inheemse handel zich nooit meer had hersteld, nadat de stad in 1669 door de *voc* samen met Arung Palakka, de heerser van Bone, was ingenomen en getransformeerd in een vestingplaats. Makassar werd het slot op de deur van de voor de *voc* zo belangrijke specerijeilanden in de Molukken en diende ter bescherming van de entrepotpositie van Batavia. De *voc* had er alle belang bij de private handel zo veel mogelijk te controleren. Of de inheemse handel zich na 1669 nooit heeft hersteld, valt echter moeilijk te zeggen, omdat we niets weten van de inheemse handel vóór de verovering van Makassar. Er is weinig discussie over het feit dat de *voc* de lokale Aziatische handel, die in de zeventiende eeuw een bloeitijd doormaakte, een zware slag heeft toegebracht, maar dat is natuurlijk iets anders dan een volledige neergang in de achttiende eeuw.

Via een aantal steekjaren zijn de belangrijkste gegevens van de dagregisters van fort Rotterdam (Makassar) gedigitaliseerd. In deze registers tekende de plaatselijk *voc*-havenmeester de in- en uitgaande schepen met ladingen, etniciteit van de schipper, scheepstype, en aantal bemanningsleden aan. Met de inventarisatie van deze registers zijn Knaap en Sutherland begonnen in de vroege jaren tachtig toen de *personal computer* nog nauwelijks geschikt was voor grootschalige databewerking. Ook de *voc*-havenmeesters hebben niet altijd meegewerkt, want zij hebben zeker niet ieder schip of iedere lading geregistreerd.

Het patroon is duidelijk. In de loop van de achttiende eeuw gaan de Chinese handelaren domineren ten koste van de Makassarse burgers, dat wil zeggen Europese af-

stammelingen van *voc*-dienaren. Die waren nog de belangrijkste handelaren tussen Java de Molukken en Makassar in de vroege achttiende eeuw, maar uit die positie werden zij verdrongen door Chinese schippers. Ook de aard van de producten die werden geïmporteerd, veranderde. Niet langer kwamen er Indiase lijnwaden via Batavia en tabak van Java: arak (sterke drank) en zeekomkommer werden in de jaren zestig de belangrijkste producten. Tegelijkertijd transformeerde Makassar tot een transitohaven tussen de Indonesische archipel en Amoy, waar de Chinese schippers hun basis hadden. Na 1770 passeerde Amoy Batavia als belangrijkste handelspartner van Makassar. De Maleise en de *peranakan* (Indo-Chinese) handelaren volgden de Chinese opkomst ten koste van Europese burgers en de *voc*.

Deze conclusies worden aan het einde van het boek vergeleken met de bestaande literatuur, waarbij Van Leurs Indonesiëcentrische geschiedschrijving in het bijzonder vermelding verdient. Het is Van Leur geweest die al in de jaren dertig, toen het Nederlands koloniale chauvinisme een hoogtepunt had bereikt, de weerstand en autonomie van de inheemse economie ten opzichte van die van *voc* heeft benadrukt. Hij pleitte ervoor de *voc* als één van de actoren en niet de dominante actor die andere marginaliseerde, te zien. Zoals Knaap en Sutherland constateren, kunnen we er echter niet omheen dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de *voc* op Java wel degelijk de dominante macht was, terwijl in de buitengewesten de Chinese invloed zich steeds nadrukkelijker liet gelden. Wat dat betreft, dringt zich het beeld van China en Europa als concurrerende machten in Zuidoost Azië onherroepelijk op. Het monnikenwerk van Knaap en Sutherland heeft misschien niet geresulteerd in een heel levendig beeld van de lokale actoren in de handelstromen in de Indonesische archipel, de grote lijnen staan nu duidelijk op de kaart en maken het mogelijk om samen met andere studies over Aziatische handel in de tweede helft van de achttiende eeuw tot een beter beeld te komen van de machtsverhoudingen in de Indonesische archipel. Zowel het koloniale beeld van drie eeuwen *voc*-overheersing als een sterk aangezet Indonesiëcentrisch perspectief zullen daarbij steeds verder naar de achtergrond raken.

Ulbe Bosma

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

C.J.C.W.H. Arnold en M.A.M. Franken, *J.H. Gunning, 1768-1853; uit het bewogen leven van een ondernemer, papierfabrikant en maire van Apeldoorn* (Utrecht: Matrijs, 2005) 216 p. ISBN 9053452788

De non-fictieve biografie is als genre 'hot' en wint ook bij onderzoekers uit de academische wereld in toenemende mate aan populariteit. Staatslieden en regeringsleiders, componisten, schrijvers en beeldend kunstenaars, sportlieden en ook ondernemers zijn onderwerp van studie. De belangstelling uit zich niet alleen in een toenemend aantal monografieën, maar eveneens in de aanleg van databases en het zoeken naar theoretische grondslagen om het genre vorm en inhoud te geven. De fase dat ondernemersbiografieën vooral hagiografische werken waren is voorbij en het is wel duidelijk dat het genre een meerwaarde kan opleveren voor de sociaal-economische geschiedenis, in het bijzonder de bedrijfsgeschiedenis. In zekere zin is de groeiende belangstelling wel eenzijdig te noemen. Het zijn vooral de grote en bij het grote publiek bekende ondernemers uit de late negentiende en twintigste eeuw die de aandacht opeisen en krijgen. De historicus die geïnteresseerd is in het onder-

nemersschap gedurende de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw wordt veel minder verwend. Een ondernemer uit deze periode lijkt pas in aanmerking te komen voor een biografie als hij het ondernemen wist te combineren met relevante maatschappelijke activiteiten. Dat geldt zeker ook voor J.H. Gunning (1768-1853) die naam maakte als ondernemer en papierfabrikant maar vooral als *maire* van Apeldoorn. C.J.C.W.H. Arnold (†) en M.A.M. Franken schreven de biografie van deze veelzijdige persoon.

Het schrijven van deze biografie was geen eenvoudige opgave. De onderzoekers dienden stad en land af te reizen om het benodigde bronnenmateriaal bijeen te sprokelen. Het resultaat is een leesbaar boek vol feiten en vooral feitjes. Gunning komt in het boek naar voren als een energieke *selfmade man*, die in zijn jonge jaren een enorm kapitaal wist te vergaren als handelaar in textiel en leverancier van wapens en levensmiddelen voor het leger. Als zoon van een eenvoudige Westfaalse wever en koopman in linnen werkte Gunning zich omhoog tot de goeude burgerkringen. Met name de risicovolle wapenhandel legde hem geen windeieren en als aannemer-generaal des Konings (Lodewijk Napoleon) wist hij omvangrijke orders in de wacht te slepen. In 1808 had hij voor ruim 1,6 miljoen gulden aan orders in portefeuille. Met het verdiende geld kocht hij samen met een compagnon een papiermolen in Apeldoorn, die de naam 'de Vlijt' meekreeg. Waarom Gunning deze stap zette, blijft helaas onduidelijk. Duidelijk is wel dat het op dat moment gedaan was met de *successtory* van Gunning. De invasie van de Engelse troepen in Zeeland in de zomer van 1809 leidde tot zware verliezen voor de ondernemer die in opdracht van het leger een heel ravitailleringssysteem had opgezet en zich nu gedwongen zag tegen hoge kosten de legercontracten na te komen. Dit incident kostte hem het grootste deel van zijn vermogen. De papieractiviteiten leverden evenmin de verwachte resultaten op en wellicht in een zoektocht naar financiële compensatie accepteerde Gunning in 1811 de functie van *maire* van Apeldoorn. Dat was geen onverdeeld succes. Hij lag meermaals met de lokale en regionale notabelen overhoop en toen hij vanaf 1813 in de ogen van de Franse bezetting onvoldoende levensmiddelen en boomstammen ter versterking van de verdedigingswerken wist te leveren, volgde zijn arrestatie en deportatie naar Parijs. Eenmaal terug in Apeldoorn richtte Gunning al zijn aandacht op de papiermolen. Door gebrek aan middelen slaagde hij er niet in de broodnodige hoge investeringen te plegen. De daaropvolgende jaren stonden vrijwel volledig in het teken van het zoeken naar oplossingen om aan achterstallige rentes en hypothecaire verplichtingen te kunnen voldoen. Aan deze misère kwam pas een einde toen in 1824 J.H. Ameshoff de papiermolen kocht. Gunning kon op 56 jarige leeftijd gaan rentenieren.

Arnold en Franken geven een zeer gedetailleerde levensbeschrijving van Gunning. Het is jammer dat niet alle aspecten uit het veelbewogen leven van deze kleurrijke man evenveel aandacht krijgen. Het persoonlijke leven en met name de periode rond de gevangenneming en deportatie van de hoofdpersoon in 1813-1814 is goed gedocumenteerd en leest als een spannend boek. Minder prettig leesbaar, maar wel consciëntieus vastgelegd zijn de talloze juridische twisten die Gunning in de tweede helft van zijn leven voerde. Andere dimensies van Gunnings leven komen beduidend minder goed uit de verf. Refererend aan de ondertitel kan gesteld worden dat de ondernemer en de papierfabrikant veel minder belicht worden dan de *maire*. De lezer komt vrijwel niets te weten over de wijze waarop Gunning handel dreef of de dagelijkse gang van zaken in de papiermolen. Er wordt haast niets vermeld over de concurrentiepositie van het bedrijf, de betekenis van de grote papiermolen voor de omgeving of de problemen die de papierenijverheid in de eerste helft van de negentiende eeuw kende. Dat is een gemis,

dat deels wordt opgevuld met aannames en vooronderstellingen. Dat is jammer en maakt het boek uiteindelijk vooral interessant voor mensen die belangstelling hebben voor politiek-regionale geschiedenis en minder voor bedrijfshistorici.

Bram Bouwens
Universiteit Utrecht

Simone A.W. Goedings, *Labor Migration in an Integrating Europe. National Migration Policies and the Free Movement of Workers, 1950-1968* (Den Haag: Sdu, 2005) 385 p. ISBN 9012111676. Tevens verschenen als proefschrift aan de VU Amsterdam 2005.

Deze handelseditie van een dissertatie of doctorale verhandeling verdedigd aan de Vrije Universiteit Amsterdam behandelt het tot stand komen van het vrije verkeer van werknemers binnen de Europese gemeenschap. De auteur volgt de onderhandelingen chronologisch. Zij start bij de onderhandelingen die leiden tot de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Het eindpunt ligt bij de beslissing in 1968 om het vrije verkeer van werknemers binnen de gemeenschap in te voeren. Deze liberalisering sloot aan bij de Europese gemeenschap als een economisch project. Goedings geeft aan dat een brede interpretatie van de productiefactor arbeid maakte dat toen ook de kiemen werden gelegd van een politiek project richting Europees burgerschap. De liberalisering impliceerde dat Europese werknemers hun gezinsleden konden laten overkomen en dat ze bij onvrijwillige werkloosheid recht hadden op werkloosheidsuitkeringen.

De auteur volgt nauwgezet twee decennia onderhandelingen. Gedurende de hele periode zijn de Italiaanse autoriteiten de grote promotor van deze vorm van liberalisering. Voor de Italiaanse autoriteiten was het vrije verkeer van werknemers binnen de Europese gemeenschap een hefboom om hun werkloosheidsprobleem op te lossen. Italië beoogde de bestaande bescherming van de nationale arbeidskrachten in de diverse lidstaten te vervangen door een supranationaal protectionisme, dat de Italianen op de Europese arbeidsmarkt zou beschermen tegen werknemers uit derde landen, maar ook tegen koloniale burgers van de lidstaten. Dat strikt nationale belangen beslissend waren voor de Italiaanse autoriteiten bleek ook uit hun weigering om stappen te zetten richting Europees sociaal beleid.

De auteur benadrukt dat de Italiaanse autoriteiten de motor van dit proces zijn, maar geeft aan dat sociaal-economische ontwikkelingen, Europese eenmaking, de onderhandelingen zelf en de institutionele voorwaarden waaronder deze verliepen het politieke proces meebepalen.

Een opgaande economische conjunctuur en arbeidsmarktnoden blijken evenwel niet noodzakelijkerwijze bij te dragen tot het vrijer verkeer van werknemers binnen de Europese gemeenschap. Werkgevers verkozen bij arbeidsmarktnoden arbeidskrachten aan te trekken op basis van bilaterale arbeidsverdragen. Zij vreesden dat het uitbouwen van een Europese arbeidsmarkt een supranationale bescherming met zich mee zou brengen die het aanbrengen van arbeidsreserves buiten de Europese Gemeenschap zou bemoeilijken.

De arbeidsmarktliberalisering was vooral een onderdeel van een brede Europese integratie, waarbij de vrije mobiliteit van arbeidskrachten door de meeste lidstaten werd beschouwd als een vrij onbelangrijk onderdeel van een groter onderhandelingspakket dat economische groei zou meebrengen. Alleen de Italiaanse overheid zag dit

anders en in de analyse van de onderhandelingen waarin de actoren van dit proces nauwgezet worden gevolgd wordt er veel aandacht besteed aan hoe de Italiaanse onderhandelaars erin slaagden hun agendapunt al dan niet door te drukken. Ook de strategie van de Europese Commissie en haar voorlopers als vertegenwoordigers van het Europese belang was beslissend voor het verloop van de onderhandelingen.

De strikt chronologische opbouw van het boek wordt verstoord door uitweidingen die niet altijd even doordacht werden ingelast. Zo komen bijvoorbeeld de historische precedents van supranationale migratieregimes in Europa ter sprake op het einde van het vierde hoofdstuk (p. 230-233) en verder besproken in hoofdstuk zes (p. 328-329). De vrij enge focus op de Europese onderhandelingstafel maakt dit boek tot geen baanbrekend werk. Zo worden de onderhandelingen rond het vrije verkeer van werknemers nauwelijks ingepast in de creatie van de Europese ruimte. Voor thema's waarmee het Europese vrije verkeer verweven is moeten we het telkens doen met een verwijzing in een voetnoot naar de relevante literatuur, zonder dat de inzichten van deze studies worden geïntegreerd in het betoog. De afwezigheid van een grondige analyse van het immigratiebeleid van de lidstaten is een tweede minpunt. De wijze waarop in de diverse lidstaten het nationale immigratiebeleid gestalte kreeg wordt nauwelijks belicht, ook hoe de stappen richting vrij verkeer van werknemers op nationaal verzet stuitte en hoe de toegevingen aan Europa werden geïntegreerd in de nationale regelgeving worden nauwelijks besproken. De nationale besluitvorming blijft in vergaande mate buiten het gezichtsveld van dit boek.

Het boek is vooral een diplomatieke geschiedenis van hoe vormen van internationale arbeidsmigratie tot interne migratie gemaakt worden, waarbij dit thema zwak wordt ingebed in de sociaal-politieke realiteit van de Europese gemeenschap en haar lidstaten. De publicatie van Frederico Romero, *Emigrazione e Integrazione Europea, 1945-1973* slaagde er veel beter in de complexiteit van dit historische proces weer te geven. Romero concentreerde zich wel iets meer op Italië als de motor van dit proces, maar had bijvoorbeeld ook aandacht voor de gevolgen van het Europese vrije verkeer van werknemers op de migratiestromen binnen Europa, een thema dat ontbreekt bij Goedings die haar studie afsluit in 1968. De gedetailleerde analyse van Goedings wijst evenwel wel op die elementen van de onderhandelingen die wijzen richting Europees burgerschap.

Frank Caestecker
Universiteit Gent

Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)*, Leidse historische studies nr. 3 (Leiden: Ginkgo, 2005) 325 p.
ISBN 9080700959

Een buurtvereniging wordt in de hedendaagse stadspolitiek wel gezien als een instrument om de sociale cohesie te bevorderen en de leefbaarheid in de grote steden te vergroten. Daarom is het verwonderlijk dat in de geschiedschrijving, afgezien van een paar artikelen, nog zo weinig aandacht is besteed aan het buurtleven dat een bloeiperiode beleefde in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan gebrek aan bronnenmateriaal kan het niet liggen, want in steden als Leiden, Haarlem en Den Haag schakelden de stadsbesturen buurtverenigingen in bij het bestuur van de stad en daarover werd veel op schrift gesteld. Hoe rijk dit bronnenmateriaal is, blijkt uit de

zeer gedegen studie van Kees Walle over de buurtorganisaties in Leiden van de veertiende tot de negentiende eeuw.

Voor het vroege ontstaan van de Leidse gebuurten, dat in nevelen gehuld is en waarvoor weinig bronnen bewaard zijn, draagt Walle overtuigende argumenten aan. Al in de veertiende eeuw was de stad verdeeld in vijftien bonnen, die als belangrijkste taak de bewaking, brandbestrijding en het ophalen van onroerendgoedbelasting kregen. Vermoedelijk in dezelfde tijd of iets later ontstonden daarnaast buurtverenigingen die veel grilliger begrenzingsen hadden dan de bonnen en die zich kenmerkten door een ludiek karakter. Dit ontleedt de auteur aan de grappige namen van gebuurten als bijvoorbeeld ‘Blik op de Aaszak’, ‘Het woud zonder genade’, ‘Het keizerrijk van de Maarsmansteeg’, ‘t Land van belofte’ of ‘De billenburg’ (het gedeelte van Leiden waar in de Middeleeuwen hoertjes woonden). De namen van de buurtbestuurders logen er ook niet om: zelfs in de armste wijken kregen deze titels als ‘Palensgrave van de Steinschuyr’ of ‘Heere van Breynloos’. Carnavalsverenigingen in diezelfde periode hadden er ook een handje van om dergelijke schertstitels aan hun bestuur te geven.

Geheel nieuw in de geschiedschrijving over de gebuurten is de suggestie van de auteur dat het belang van buurtverenigingen in de zestiende eeuw groeide door de verandering van begrafenisgebruiken. In de Middeleeuwen hadden zuster- en broederschappen de taak de doden te begraven. Toen deze organisaties in verval geraakten, omdat het lidmaatschap voor velen mede door de achteruitgang van de lakennering te kostbaar werd, namen de celledoeders dit lucratieve bedrijf over. Begravenissen brachten geld op, omdat nabestaanden voor het dragen van de doden geld moesten betalen. Was de familie onvermogen dan moesten de stad of de kerk een bijdrage hiervoor leveren. De celledoeders op hun beurt verdwenen met de komst van de Reformatie. Vanaf dat moment sprongen de buurten hierop in. Dit is volgens Walle dan ook de aanleiding dat buurtorganisaties rond 1555 overal in Leiden echt vorm kregen en dat ze – toen 73 in getal – de gehele stad omvatten.

Uitgebreid beschrijft de auteur hoe de legendarische Leidse stadssecretaris Jan van Hout plannen ontvouwde om de buurtorganisaties voor het karretje te spannen van de overheid. In zijn zogenaamde ‘Armenrapport’ van 1577 wilde hij de buurten allerlei nieuwe taken toebedelen: het opsporen van illegalen en bedelaars, het aanmelden van behoeftigen of van verweesde kinderen bij de liefdadige instellingen en het sussen van burenruzies. Hij zag de gebuurten als een handig instrument voor sociale controle.

In de volgende hoofdstukken van het boek schetst Walle hoe de gebuurten in de praktijk werkten en in hoeverre deze de overheidsbepalingen soms saboteerden. Het begon al bij de vorming van nieuwe buurten. Het voornemen van Jan van Hout om de omvang van de verschillende buurten groter te maken mislukte, omdat rijke Leidenaars niet met armere stadsgenoten ingedeeld wensten te worden. Voor Van Hout was de mengeling van arm en rijk essentieel maar de bewoners wilden dit niet. Leidse professoren bijvoorbeeld stelden vergeefse pogingen in het werk om onder hun buurtverplichtingen uit te komen omdat zij onder een andere jurisdictie vielen. De halfslachtige houding van de buurtbewoners blijkt ook uit de organisatie van de buurtfeesten. Sommige buurten vierden uitbundig hun feest, maar bij andere wijken liet men dit achterwege en werd onder de buurtbewoners het geld verdeeld dat als overal door begravenissen, verhuizingen, bruiloften en geboorten verplicht gedoneerd moest worden aan de buurtkas.

Aangezien volgens de schrijver de begravenissen het fundament van de buurtorganisaties vormden, betekenden de opkomst van begrafenisverzekeringen in de zeventiende en achttiende eeuw en de nieuwe populariteit van de gildenbegravenissen een

inbreuk op het functioneren van de gebuurten. Ook hielden de buurtbestuurders zich niet aan de verplichting om illegalen bij het stadsbestuur aan te melden. De verhuur van kamers aan buitenlanders bracht veel geld in het laatje, zeker in de periode van verval en armoede in de achttiende eeuw.

In het boek wordt (iets te) veel aandacht besteed aan de periode van de Franse Tijd toen de buurtorganisaties werden ingeschakeld voor de organisatie van verkiezingen, het innen van belastingen en het verschaffen van kleding en andere hulp aan de Franse soldaten. In diezelfde periode raakten veel buurten in verval.

Dit boek is niet alleen een fraaie geschiedenis over de buurtverenigingen geworden maar tevens een uitgebreide bronnenpublicatie. Helaas is het te laat verschenen om een bijdrage te kunnen leveren aan de stadsgeschiedenis van Leiden. Dat is spijtig, want het jarenlange onderzoek van de auteur noodt tot nadere interpretatie van de dikwijls te veel geïdealiseerde sociale cohesie van de stedelijke samenleving tijdens de Republiek.

Thera Wijsenbeek
Universiteit Leiden

Jan P. Zwemer (ed.), *Zeeland 1950-1965* (Vlissingen: Den Boer/De Ruiter, 2005)
648 p. ISBN 9074576567

De laatste jaren neemt het aantal publicaties over de modernisering van Nederland na de Tweede Wereldoorlog langzaam toe. Jan Zwemer en zijn medeauteurs haken met hun boek *Zeeland 1950-1965* in op die trend. Het resultaat is een boek dat de modernisering van Zeeland op zowel economisch als sociaal-cultureel gebied evalueert. Ze nemen daarbij het boek *1950: Welvaart in zwart-wit* van K. Schuyt en E. Taverne als uitgangspunt. Daarin wordt de stelling geponeerd dat in Nederland na de oorlog weliswaar veel gepland is, maar dat er uiteindelijk veel minder door de overheid gestuurd en beheerst is dan algemeen wordt verondersteld. Plannen was één zaak, de uitkomst daarvan een heel andere.

Zwemer is zelf verantwoordelijk voor de meeste hoofdstukken, maar een aantal liet hij schrijven door kenners van de Zeeuwse geschiedenis, waaronder de landbouwhistoricus Piet van Cruyningen en de socioloog Rinus Munters. Het boek omvat vier hoofddelen. Het eerste deel behandelt de traditionele economische sectoren waarvan de landbouw veruit de belangrijkste was. Het tweede deel gaat in op de door de overheid geplande modernisering waartoe de industrialisatie en de sociaal-economische effecten van de Deltawerken worden gerekend. Het volgende deel beschrijft en analyseert de politieke ontwikkelingen. Het laatste deel behandelt de aansturing op sociaal-cultureel vlak.

Een boek over Zeeland kan natuurlijk niet buiten de vraag of de Deltawerken verantwoordelijk zijn voor de substantiële veranderingen die deze provincie na 1945 heeft ondergaan. Zeeland was immers, zo stelt Zwemer terecht, vóór 1953 in economisch opzicht door zijn eilandenstructuur niet te vergelijken met de rest van Nederland, noch wat betreft arbeidsmarkt, noch wat betreft verkeerssituatie. De auteurs laten op overtuigende wijze zien dat de modernisering van Zeeland al begon vóór de Watersnoodramp. Zwemer wijst de Provinciale Planologische Dienst, het Economisch Technologisch Instituut Zeeland en de Stichting Zeeland voor Maatschappelijk Cultureel Werk aan als de diensten waar de nieuwe technocratische professionals huisden. Zij

hebben de vernieuwing van Zeeland vlak na de bezettingsperiode in gang gezet, overigens soms in samenwerking met en soms in oppositie tot de Zeeuwse bestuurlijke boerenelite, die van hun provincie geen aanhangsel van Zuid-Holland wilde maken. De Watersnoodramp heeft dat proces slechts versneld.

Die vernieuwing behelsde in eerste instantie de overgang van een sterk aan de landbouw verbonden samenleving naar een meer gedifferentieerde economie. De toenemende mechanisatie in de landbouw in de periode 1950-1965 leidde ertoe dat vooral landarbeiders elders werk moesten gaan zoeken. Het traditionele kooibazenstelsel (het inhuren van groepen arbeiders voor specifieke werkzaamheden via een kooibaas) verdween daardoor. De arbeiders trokken naar de havens of naar de West-Brabantse industrie waar zij meer konden verdienen. De eigen industrie ontwikkelde zich vooral in Terneuzen en Vlissingen, mede omdat Zeeland vanaf halverwege de jaren vijftig kon profiteren van het regionale industrialisatiebeleid in Den Haag. Het toerisme werd naast de industrie de sector die de Zeeuwse economie voor een ondergang behoeftte, aanvankelijk tegen de wil van veel Zeeuwse streng gereformeerden. Niet alleen de middenstand profiteerde van de nieuwe economische activiteit, maar elke boer en arbeider die bereid was in het hoogseizoen kamers te verhuren. De toeristische sector heeft op den duur voordeel behaald uit de Deltawerken, maar in oorsprong was ze al eerder ontstaan. De belangrijkste richting van de toeristenstroom heeft ook altijd van oost naar west gelopen en niet in de Deltaplanrichting noord-zuid.

De planologen kwamen na de Watersnoodramp uitdrukkelijk in beeld. Zwemer laat aan de hand van het voorbeeld Schouwen-Duivenland de onverbiddelijkheid zien waarmee zij Zeeland opnieuw op de kaart wilden zetten. Planologen deden alsof het gebied geen geschiedenis kende. Zij beslisten op grond van ambtelijk-technocratische criteria welk dorp herbouwd mocht worden. Het verleidde een Zeeuwse predikant tot de uitspraak: 'De menschbeschouwing in het reconstructieplan is in wezen bolsjewistisch'.

De titel van het slothoofdstuk 'Geleidelijke verandering, weinig sturing' vat de conclusie van Zwemer aardig samen. Het Deltaplan was symbool van de Zeeuwse naoorlogse vernieuwing. Het was niet alleen gericht op technische maakbaarheid, de bescherming van Zeeland, maar ook op sociale maakbaarheid, namelijk de verlossing van de eilanden uit hun geïsoleerde positie. De 'modernisering' van Zeeland heeft niet alleen dankzij de Deltawerken plaatsgevonden. De industrialisatie is net als de ontwikkeling van het toerisme voornamelijk op grond van lokale en regionale initiatieven tot standgekomen. Landelijke sturing was van secundair belang. Op sociaal-cultureel terrein was al evenmin sprake van duidelijke sturing. Niet in de laatste plaats vanwege de vele botsingen tussen de nieuwe professionals onderling. Waar weinig via sturing verliep was ook weinig aanleiding tot verzet. Wat verzet opriep was de dadendrang van technocraten die de Zeeuwse samenleving achterlijk vonden.

Het boek laat zich op twee manieren beoordelen. Als provinciale geschiedenis is het zeker geslaagd, hoewel niet alle aspecten van de Zeeuwse samenleving aan bod komen. De vaak zeer gedetailleerde informatie die de auteurs geven, komt in deze aanpak goed tot zijn recht. Als een *casestudy* naar de maakbaarheid van Nederland komt het echter wat minder uit de verf. De gedetailleerdheid werkt hier averechts, omdat het de vraag naar de sociaal-economische sturing van de Zeeuwse naoorlogse samenleving eerder verhult dan in zijn (landelijke) context plaatst.

Erwin H. Karel
Rijksuniversiteit Groningen

A.J.J. van 't Riet, *'Meeten, boren en besien'. Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1680-1800* (Hilversum: Verloren, 2005) 409 p. ISBN 906550883X. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden.

In grote delen van het Hollands-Utrechtse laagveengebied is vanaf de zestiende eeuw turf gewonnen door het veen metersdiep onder de waterspiegel weg te baggeren. De vraag naar brandstof was groot en het werk was arbeidsintensief, zodat de bevolking van een 'vervening' in korte tijd sterk toenam en in het voorjaar veel seizoenarbeiders aantrok. Het was echter geen duurzaam bedrijf, binnen enkele generaties bleven slechts grote waterplassen achter.

De overheden probeerden vanaf het begin van het turfbaggeren de schadelijke gevolgen in te dammen door waarborgen te eisen die hun inkomsten uit de grondbelasting veilig zouden stellen. Omdat dit systeem in de tweede helft van de zeventiende eeuw niet goed bleek te werken voerde Rijnland in 1680 een nieuw verveningsreglement in. Voor nieuwe verveningen werd voortaan nog slechts toestemming verleend indien er bij voorbaat een uitgewerkt plan met tijdschema werd ingediend, waarbij de uiteindelijke droogmaking inbegrepen was.

Het nieuwe reglement en de georganiseerde vervening leveren de archivalische bronnen waarmee het mogelijk is de voortgang van de turfwinning in Rijnland na 1680 goed te volgen. Het gaat in deze periode vooral om de gebieden ten noorden van de Oude Rijn, de 'buitenrijnse ambachten'. Deze turfwinning is het onderwerp van het proefschrift van A.J.J. van 't Riet.

De auteur is duidelijk gegrepen door de grote veranderingen die de turfwinning in de lokale samenleving teweegbracht. Onderzoek naar de Hollandse turfwinning concentreert zich in de regel op de vraag hoeveel turf waar en wanneer is gewonnen. Met andere woorden, welke bijdrage leverde het gewest Holland aan de eigen behoefte aan energie en in hoeverre was men afhankelijk van import uit andere delen van het land. Van 't Riet gaat deze vragen niet uit de weg, maar wil zich eigenlijk richten op de lokale betekenis van de turfwinning, voor veenlieden, arbeiders, schippers en alle andere inwoners van zijn gebied.

De auteur heeft een indrukwekkende hoeveelheid archiefbronnen gevonden en doorgenomen. In de laatste jaren van zijn onderzoek was hij werkzaam bij het Streekarchief Rijnlands Midden, waar hij veel van het benodigde materiaal onder handbereik had. Heel veel van dat materiaal wordt gepresenteerd, in de voorbeelden die hij in de tekst geeft en in bijlagen. Teveel, naar mijn smaak. In een hoofdstuk over de gevolgen voor de beroepsstructuur worden onder het kopje 'scheepsbouw' voor ieder ambacht alle scheepsbouwers en scheepswerven genoemd die in de bronnen gevonden zijn, met de jaartallen en bijzonderheden die bij elke vermelding hoorden (p. 285-293). Omdat het om weliswaar veel, maar zeer verspreide en veelal toevallige gegevens gaat, kan de auteur na al zijn moeite weinig anders dan concluderen dat turfwinning stimulerend werkte voor de scheepsbouw, maar niet in alle dorpen (p. 299). Ook al de namen van 'bovenlanders', seizoenarbeiders die voornamelijk uit Duitsland kwamen, die in notariële en rechterlijke archieven en overlijdensregisters genoemd worden zijn in een bijlage opgenomen, ongeveer 130 in totaal. Dit zijn allemaal toevallige vermeldingen, het blijft gissen naar het aantal en de betekenis van de trekarbeiders die op enig moment naar deze verveningen kwamen.

Op het moment dat de auteur overstapt van de opsomming naar de grote lijn gaat het jammer genoeg vaak mis. Van 't Riet heeft geen idee hoe om te gaan met kwantita-

tieve bronnen. In het vierde hoofdstuk bijvoorbeeld, over de veenlieden, probeert hij de beroepsstructuur van het onderzoeksgebied te reconstrueren, met het aantal huishoudens werkzaam in de veenderij. De twee belangrijkste ijkpunten zijn voor hem 1680 en 1742. Twee verschillende belastingbronnen, respectievelijk het kohier op het gemaal en de personele quotisatie, liggen hieraan ten grondslag. Vergelijking leert hem dat het aantal personen in de veenderij in deze periode sterk afnam, van 222 naar 118, maar het is sterk de vraag wat hij hier precies vergeleken heeft. In 1680 wordt 58 procent van de hoofden van huishoudens niet in de belasting aangeslagen en arbeider genoemd, in 1742 is 84 procent ‘niet taxabel’. Specifieke beroepen zijn alleen genoemd voor degenen die wel zijn aangeslagen. Beide belastingen zijn duidelijk zo anders opgezet dat de uitkomsten absoluut niet op deze directe wijze vergelijkbaar zijn (p. 134-140).

In zijn betoog en in de conclusie schrijft Van 't Riet dat halverwege de achttiende eeuw een zevende deel van de turfproductie binnen de buitenrijnse ambachten zelf gebruikt werd (p. 214, 333 en 337). Het gaat om 35.000 van 180.000, dus eigenlijk om ruim een vijfde. Van 't Riet komt tot een zevende omdat hij de consumptie vaststelt op grond van een huizentelling uit 1742, terwijl toevallig in 1741 de turfproductie het eenmalig record van 254.000 roeden haalt (p. 111). De productiecijfers schommelen echter van jaar op jaar zo hevig dat de auteur hier toch echt naar het meerjarig gemiddelde had moeten kijken en niet naar de toevallige uitschieter.

Het consumptiecijfer van 35.000 roeden baseert Van 't Riet overigens op de mijns inziens te hoge schatting dat huishoudens minstens tien roeden gebruiken (p. 213-214). Op andere plaatsen vergelijkt hij zijn uitkomsten met de cijfers die Van Zanden heeft gegeven voor de totale Hollandse behoefte aan turf (negen miljoen turftonnen rond 1750, p. 123 en 333), waarbij hij niet in de gaten heeft dat deze uitkomsten niet te combineren zijn. Van Zanden gaat in het aangehaalde artikel immers uit van een behoefte van bijna twaalf tonnen turf per *persoon*, tegenover de ruim tien roeden (= ongeveer negentig turftonnen) per *huishouden* bij Van 't Riet. Bij de meestal aangehouden gemiddelde omvang van bijna vier personen voor het Hollandse huishouden in de achttiende eeuw is het turfverbruik volgens Van 't Riet dus twee keer zo groot als bij Van Zanden.

Lezen is overigens ook niet de sterkste kant van de auteur. Op p. 78 haalt hij mijn artikel over de turfwinning rond Sluipwijk aan (gepubliceerd in *NEHA-Jaarboek* 58 (1995) 149-171) om vast te stellen dat ik ergens naast zit. In de toelichtende voetnoot schrijft hij dat ik het mij toegeschreven standpunt weliswaar niet zo opschrijf, maar wel bedoeld moet hebben. In het betreffende artikel schrijf ik echter tot driemaal toe, in inleiding, betoog en conclusie, dat de turfwinning rond Sluipwijk na 1680 pas heel langzaam op gang kwam en eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw tot ontplooiing kwam. Dat ik daarmee dus eigenlijk bedoel dat de uitbreiding van de turfwinning vrijwel direct in 1680 inging is voor mijzelf dan ook een grote verrassing.

Alles bij elkaar is dit een proefschrift waarin een groot aantal gegevens over de Hollandse vervening in de achttiende eeuw bij elkaar zijn gebracht. Het is echter een gevaarlijk boek voor snelle lezers die alleen naar de conclusies kijken, omdat de onderliggende redeneringen in veel gevallen niet goed onderbouwd zijn.

Johan Kamermans
Nederlands Tegelmuseum, Otterloo

Marian van der Klein, *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen, 1890-1940* (Amsterdam: Aksant, 2005) 474 p. ISBN 9052601747. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam 2005.

De eerste sociale verzekeringswetten kwamen in het begin van de vorige eeuw tot stand. Volgens Van der Klein is er in de Nederlandse geschiedschrijving relatief weinig aandacht geweest voor de positie van vrouwen in de sociale verzekeringen en voor debatten in de vrouwenbeweging daarover, althans voor zover het de periode voor 1940 betreft. In dit proefschrift onderzoekt zij daarom de verhouding tussen vrouwen en de vroege verzorgingsstaat van 1890 tot 1940. Het gaat daarbij om vrouwen die betaalde arbeid verrichtten als (mede-) kostwinsters en moeders. In deze periode was ongeveer een kwart van de beroepsbevolking vrouw (350.000-750.000). Gedetailleerd onderzocht Van der Klein haar rechten bij arbeidsongeschiktheid door arbeid (*risque professionnel*) en door zwangerschap en bevalling (*risque maternel*). De wetten die deze risico's moesten afdekken waren respectievelijk de Ongevallenwet vanaf 1901 en de Ziektewet van 1929.

Van der Klein laat de gevolgen van de wetten voor het dagelijks leven zien. Daarvoor gebruikt ze vooral materiaal van het Twentse Ziekenfonds voor Enschede en Lonneker. Ze bespreekt de jurisprudentie, zodat een concreter beeld ontstaat waarom er soms niet uitgekeerd werd. Daarnaast bespreekt zij bijdragen van de Nederlandse vrouwenbeweging aan discussies over deze wetten, en vergelijkt ze de regelingen in enkele West-Europese landen en de Verenigde Staten.

Deel één van deze studie behandelt arbeidsongeschiktheid door beroep en de Ongevallenwet vanaf 1901. De vrouwenbeweging was niet erg actief in discussies daarover. Meer aandacht ging naar sluipende beroepsziekten, zoals loodvergiftiging in de keramiekindustrie. Slechte arbeidsomstandigheden leken voor vrouwen een groter probleem dan plotselinge ongevallen, bijvoorbeeld door het werken met machines. Niettemin betekende de Ongevallenwet een verbetering. Vrouwen kregen, net als mannen, bij plotselinge arbeidsongeschiktheid tot maximaal 70 procent van hun loon uitgekeerd. In feite benadrukte de wet het economisch burgerschap van – ook gehuwde – vrouwen. Zij kregen een individueel uitkeringsrecht. Door deze zelfstandige status werd het uitgangspunt van de wettelijke handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen ondermijnd. Vrouwen konden daarnaast als nabestaande van een verongelukte echtgenoot een uitkering krijgen, tot 30 procent van diens loon. Dit kwam echter minder vaak voor. De vrouwenbeweging zette in die jaren ook in op politiek en juridisch burgerschap. Het juridisch burgerschap was problematisch: vrouwen mochten niet deelnemen aan de Raden van Beroep die betrokken waren bij geschillen over de uitvoering van de Ongevallenwet. Politiek burgerschap liet nog op zich wachten tot de invoering van het kiesrecht in 1919.

Overigens bleven veel vrouwen – en mannen – onverzekerd. Zo waren dienstboden, die eind negentiende eeuw minder dan de helft en rond 1930 eenderde van de geregistreerde vrouwelijke beroepsbevolking uitmaakten, aanvankelijk uitgesloten. De land- en tuinbouw kreeg pas met de nieuwe Ongevallenwet uit 1921 een verzekering van staatswege.

Deel twee behandelt arbeidsongeschiktheid door zwangerschap en bevalling. Sinds de Arbeidswet uit 1889 mochten vrouwen vier weken na de bevalling geen arbeid verrichten in fabrieken of werkplaatsen. In 1919 werd dit uitgebreid met vier weken vóór de bevalling. De loonderving als gevolg van het arbeidsverbod was een

probleem. Uit onderzoeken in Twente blijkt dat vrouwen in de fabriek vaak langer doorwerkten en eerder aan de slag gingen dan officieel was toegestaan, bijvoorbeeld door te werken buiten de fabriek. Het Ziektenfonds van Enschede en Lonneker gaf gehuwde vrouwen geen looncompensatie of vergoeding voor verloskundige hulp en kraamzorg. Ongehuwden kregen soms 50 procent van hun loon doorbetaald. Elders in Nederland kwam looncompensatie sporadisch voor. Regelingen voor kraamzorg verschilden sterk per plaats, en waren vaak gebaseerd op liefdadigheid.

In 1913 had de ARP'er Talma al looncompensatie opgenomen in zijn plan voor een Ziektenwet. Onenigheid over de uitvoering verhinderde echter de aaname van die wet. Met de invoering van de Ziektenwet in 1929 kregen gehuwde werkende vrouwen voor het eerst een uitkering in verband met moederschap: verloskundige hulp en twaalf weken zwangerschaps- en bevallingsverlof werden vergoed. Opvallend was dat zwangerschap daartoe voor de wet aan ziekte werd gelijk gesteld. Ook nu kreeg het economisch burgerschap vorm door een zelfstandig recht op uitkering. Delen van de vrouwenbeweging hadden aanvankelijk aparte zwangerschapsondersteuning bepleit voor alle vrouwen, inclusief huisvrouwen, buiten de ziektenwetregelingen. Voor een dergelijk maternalistisch beleid, als invulling van 'zorgend burgerschap' was evenwel weinig steun.

Ongehuwde vrouwen kregen bij de bevalling 80 procent van hun loon als een arts hen arbeidsongeschikt verklaarde. Nederland week met het onderscheid tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen af van omringende landen. De politieke conservatief-confessionele krachtsverhoudingen zijn hier debet aan. Ook bij deze wet waren veel vrouwen uitgesloten, zoals de dienstbodes, meewerkende echtgenotes in kleine bedrijven, en vrouwen die onregelmatig werkten. Zo wordt de casus besproken van een zwangere vrouw die een zaterdag vrij nam om haar zieke moeder te helpen en daardoor haar recht op een uitkering verspeelde. De volgende werkdag kreeg zij namelijk een nieuw contract en daarmee was zij te kort in dienst om aanspraak te kunnen maken op vergoeding. Het is ontvullend te constateren dat in de jaren dertig maar ongeveer 800 vrouwen per jaar vergoeding kregen rond hun bevalling. Daar komt bij dat werkgevers steeds vaker vrouwen voor de bevalling ontsloegen om de kosten te drukken.

Niettemin betekenden beide wetten een belangrijke vooruitgang. Van der Kleins empirische aanpak maakt het mogelijk eerdere studies te relativeren waarin de controle door de staat of de dominantie van het mannelijke kostwinnersmodel als uitgangspunt worden genomen. Haar onderzoek naar burgerschap-in-de-praktijk is zowel voor historici, juristen als sociale wetenschappers interessant, ook wanneer zij niet tot de liefhebbers van feministische theorievorming behoren.

Carla van El
Vrije Universiteit Amsterdam

Geert H. Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005) 304 p. ISBN 9053567879. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden 2005.

Bij het bestuderen van machtsverhoudingen binnen middeleeuwse of vroegmoderne elites komt veelvuldig het begrip patronage voor. Geert Janssen promoveerde in 2005 op een proefschrift dat handelt over patronage, of cliëntelisme, bij stadhouder van Friesland Willem Frederik van Nassau (1613-1664). Het voorliggende boek is een enigszins bewerkte versie van dit proefschrift. Janssen stelt zich in de traditie

van het patronage- en eliteonderzoek van historici als Kettering en Kooijmans. Omdat hiërarchische patronagenetwerken niet goed pasten in het oude beeld van de egalitaire en tolerante Republiek in de Gouden Eeuw en wellicht eerder als 'middel-eeuws' werden beschouwd, is daar tot dusver weinig aandacht aan besteed. Janssens werk voorziet daardoor in een lacune in de vaderlandse geschiedschrijving.

Er is sprake van patronage als een hoger geplaatst persoon, de patroon, een lager geplaatst persoon, de cliënt, van begerenswaardige middelen als een baan, geld of bescherming voorziet in ruil voor loyaliteit en steun. Deze wederkerige relatie was zelden geformaliseerd of uitgeschreven en beruiste voornamelijk op ongeschreven regels. Volgens Janssen is patronage immers de kunst van het zich binden en verplichten van mensen, wat doorgaans niet geëxpliciteerd wordt op papier. Meestal was er sprake van een getrapte vorm van patronage, waarbij een makelaar bemiddelde tussen de patroon en de cliënt. De makelaar was vaak patroon van de cliënt en gaf hem toegang tot de middelen van zijn eigen patroon. Zonder een patroon of makelaar was het moeilijk om carrière te maken aan het hof van een vorst of hoge edelman of in een ambtelijke hiërarchie. Zonder een schare cliënten was het lastig om ergens een sterke machtsbasis te hebben, zoals Willem Frederik schreef over zijn aantreden als stadhouder van Friesland in 1640.

Janssen ziet bij patronage geen vast getimmerd rollenpatroon, maar een variatie gerelateerd aan de verschillende situaties waarbinnen de contacten tussen de verschillende partijen plaatsvonden. Hij probeert in zijn verhaal vooral te achterhalen wat het nu betekende voor de mannen in zijn boek om patroon, makelaar of cliënt te zijn in een bepaalde situatie. Janssen schetst aan de hand van voornamelijk autobiografische aantekeningen van Willem Frederik de rol die patronage in zijn loopbaan innam. Deel I gaat over de manier waarop Willem Frederik de rol van patroon aannam, toen hij ondanks concurrentie van zijn machtige verwant Frederik Hendrik in Friesland stadhouder werd. Het overnemen van bestaande netwerken van zijn broer en het uiteindelijke succes van Willem Frederik als patroon in Friesland komen naar voren. Deel II behandelt Willem Frederik als cliënt aan het Oranjehof in Den Haag. Centraal staan vooral de moeizame relatie van Willem Frederik tot Frederik Hendrik en de betere verstandhouding die hij er op nahield met diens opvolger Willem III. In deel III ten slotte wordt de situatie geschetst na de dood van Willem III, toen Willem Frederik het plotseling zonder patroon moest stellen. Janssen beargumenteert dat Willem Frederik dankzij zijn eigen netwerk in Friesland geen rampzalige gevolgen ondervond van het wegvallen van zijn patroon en zelfs kon profiteren van het machtsvacuüm dat ontstond.

Janssen maakt een onderscheid tussen de 'publieke' en 'private' cliënten van Willem Frederik. De publieke cliënten benoemde hij als stadhouder in openbare ambten, de private cliënten als graaf in zijn eigen hofhouding. De scheiding tussen de cliënten uit de verschillende sferen is moeilijk te maken, omdat ze samen kwamen in het huis van dezelfde patroon. Desalniettemin weet Janssen 'gedifferentieerde patronagenormen' (p. 101) en andere selectiecriteria bij de verschillende clientèles van Willem Frederik te onderscheiden. De rol van patroon die Willem Frederik aannam was daardoor in de verschillende 'sferen' anders. Aan de hand van soms prachtige zeventiende-eeuwse citaten geeft Janssen een levendig beeld van de werking van patronage bij Willem Frederik. Hoewel de auteur zelf al aangeeft dat de casus van Willem Frederik niet representatief hoeft te zijn, krijgen we een goed beeld van hoe patronage in de Republiek kon functioneren.

De mooie aaneenrijging van anekdotes zorgen er helaas niet voor dat de clientèles van Willem Frederik erg goed uit de verf komen. Een aantal cliënten komt uitgebreid

aan bod, maar het relaas wordt grotendeels geschreven vanuit het perspectief van de patroon, zelfs in deel II dat over Willem Frederik als cliënt zou moeten gaan. Janssen geeft nadrukkelijk aan het over personen te hebben en daarom geen ‘façade van tabellen en netwerkanalysen’ (p. 17) op te willen trekken waarachter het individu verscholen blijft. Het een sluit het ander echter niet uit en het is de vraag in hoeverre je geldige uitspraken kan doen over de verhouding tussen een patroon en zijn cliënten zonder de externe karaktereigenschappen van de clientèle te kwantificeren. Op het moment dat Janssen verschillen aangeeft tussen de publieke en private clientèle wat betreft godsdienst of geografische herkomst worden wel voorbeelden gegeven, maar geen cijfers die zijn argumenten sterker hadden kunnen maken. Zo blijft bovendien duister hoe groot die verschillen precies waren. Ook tabellen van de verschillende soorten cliënten en hun relaties met Willem Frederik hadden de zaken kunnen verduidelijken zonder geweld te doen aan het individu.

Ondanks het gebrek aan tabellen en grafieken zijn de argumenten van Janssen overtuigend. Een prosopografische analyse van de cliënten was bovendien wellicht een ‘onmogelijke mogelijkheid’, hoewel Janssen iets meer daarover had mogen schrijven dan dat dergelijk onderzoek ‘aan populariteit (heeft) ingeboet’ (p. 227, noot 19). Desalniettemin denk ik dat als Janssen duidelijker het pad tussen het specifieke en het algemene had bewandeld en de beste vruchten van beide kanten had geplukt de studie aan kracht had gewonnen. Het doel van het werk, meer inzicht geven in patronage in de Republiek van de zeventiende eeuw, is ruimschoots bereikt, zelfs al zijn mogelijkheden tot strakkere analyse wellicht blijven liggen. Hopelijk wordt het beeld van Janssen in de toekomst verder aangescherpt door andere *case-studies*.

Serge ter Braake
Universiteit Leiden

Eero Carrol en Lena Eriksson (eds.), *Welfare politics cross-examined: eclecticist analytical perspectives on Sweden and the developed world, from the 1880s to the 2000s* (Amsterdam: Aksant, 2005) 334 p. ISBN 9052601992

De vroegste wetenschappelijke literatuur over de verzorgingsstaat, of *welfare state*, dateert van het begin van de jaren 1960. Ze werd gevolgd door een tot heden niet aflatende stroom van verder onderzoek. Aanvankelijk werd deze stroom vooral gevoed door economen, sociologen en politicologen. Historici hebben het onderwerp pas later ontdekt. De integratie van de verschillende – met name geschied- en sociaal-wetenschappelijke – methoden van onderzoek is vaak een punt van aandacht geweest. De hier besproken bundel zet dit nogmaals uitdrukkelijk op de agenda.

De samenstellers verwachten de bedoelde integratie – zelfs synergie – van een ‘eclectische analyse’. Daaronder verstaan zij drie dingen. Op de eerste plaats ‘*multi-level analysis*’. Onderzoek naar verzorgingsstaten mag zich niet uitsluitend richten op het macroniveau, of anders gezegd: op het stelsel van verzorgingsarrangementen zoals dit bijvoorbeeld in nationale wetgeving is vastgesteld. Het moet ook aandacht geven aan het mesoniveau (uitvoeringsorganisaties en uitvoering van regelingen) en aan het microniveau (effecten van regelingen voor burgers en reacties van burgers). Daarnaast wensen de samenstellers een ontleding (*disaggregation*) en herdefiniëring van gevestigde analytische concepten, waaronder met name ‘*welfare*’ en ‘*welfare state*’. Het doel is hier feitelijk een historisering van deze en andere concepten, die ze meer bruikbaar

moet maken voor onderzoek naar veranderingen in verzorgingsstaten in een langer tijdsperspectief. In dat verband moet tevens blijken dat gangbare concepten vaak klasse- of seksegebonden zijn. Ten derde moet worden gestreefd naar het gebruik van meerdere gezichtspunten, methoden van onderzoek en theoretische kaders. Waarom dit alles 'eclectisch' heet en hoever dit eclecticisme reikt, wordt overigens niet geheel duidelijk. De samenstellers gunnen onderzoekers kennelijk een vrije keuze om, naar gelang dit in hun onderzoek van pas komt, bij één of meer van de genoemde drie uitgangspunten aan te sluiten. Maar zij nemen nadrukkelijk afstand van een 'anything goes'-methodenrelativisme (p. 19-20). Daarnaast valt op dat de samenstellers hun 'eclectische' benadering graag als een wetenschappelijke innovatie presenteren. Geen van de drie uitgangspunten is echter heel erg nieuw. Publicaties die in veel opzichten aan uitgangspunten als deze tegemoet komen, zijn er eerder geweest. Bij het NEHA verscheen bijvoorbeeld in 1992: W.P. Blockmans en L. van der Valk (eds.), *Van particuliere naar openbare zorg, en terug? Sociale politiek in Nederland sinds 1880*.

Een vraag is intussen wat de samenstellers en de auteurs van het besproken boek zelf met hun uitgangspunten doen. De bundel bevat naast in- en uitleidende beschouwingen tien artikelen. Zeven hiervan behandelen Zweedse ontwikkelingen, drie zijn internationaal vergelijkend van opzet. Ook Nederland wordt daarbij betrokken. Meer systematisch kunnen in grote lijnen twee centrale thema's worden onderscheiden. Het eerste is dat verzorgingsstatelijke systemen een institutionele context vormen die de dagelijkse levens van burgers in veel opzichten 'vormt' en bepaalt. De regelgeving van de verzorgingsstaat heeft de neiging om uit te waaiëren in andere regelgeving, bijvoorbeeld voor arbeidsinkomens. De instituties van de verzorgingsstaat blijken, eenmaal gevestigd, ook tamelijk resistent tegen pogingen tot hervorming. Deze institutionele druk heeft – het tweede thema – echter grenzen. Zo lijkt de arbeidslust van uitkeringsafhankelijke burgers meer gerelateerd aan factoren als sekse en opleiding dan aan verschillen in uitkeringsniveaus. In het algemeen blijken factoren op meso- en microniveau sterk bepalend voor de uitkomsten van sociaal beleid dat op macroniveau wordt ingezet. Dit betekent niet dat grootschalige overheidsinterventie in kapitalistische samenlevingen tot mislukken gedoemd is. Maar er is, zowel wetenschappelijk als bestuurlijk, alle aanleiding tot meer precieze en genuanceerde aandacht voor het traject tussen het beleid en de beleidseffecten. De samenstellers verwachten dat vooral historisch onderzoek daaraan een waardevolle bijdrage kan leveren. De uitgangspunten van methodisch pluralisme en *multi-level analysis* komen al met al in de gepresenteerde studies goed uit de verf. *Disaggregation* van gevestigde concepten wordt vooral gerealiseerd doordat verschillende studies een meer gedifferentieerd beeld van de praktijk van de verzorgingsstaat geven dan kan blijken uit 'grand narratives' op macroniveau. Hier wordt de recensent wel af en toe bekropen door het vermoeden dat betrekkelijk conventioneel onderzoek in deze bundel wordt geserveerd met een modieus postmodern sausje, dat *au fond* weinig toevoegt en het opgediende zeker niet smakelijker maakt.

Meer algemeen is het teleurstellend dat de samenstellers en auteurs door het hanteren van onnodig vakjargon afbreuk doen aan de leesbaarheid van deze zinvolle en boeiende bundel. Al lezende krijgt de recensent zelfs de indruk dat zij weinig moeite hebben gedaan om de toegankelijkheid ervan te vergroten. Moeten de sociale wetenschappen een inspiratie zijn voor de geschiedschrijving – en dat moet – dan in elk geval niet in dit opzicht.

Gilles W.B. Borrie, *M.A. Reinalda (1888-1965). Een geboren bestuurder* (Amsterdam: Aksant, 2005) 410 p. ISBN 9052601704

Gilles Borrie, oud-burgemeester van onder meer Eindhoven, is gefascineerd door de geschiedenis van de sociaal-democratische gemeentepolitiek. Hij publiceerde biografieën van P.L. Tak, de ‘vader van de sociaal-democratische gemeentepolitiek’ en de Amsterdamse wethouders F.M. Wibaut en S.R. de Miranda. Vorig jaar voegde hij de levensbeschrijving van de Haarlemse gemeentebestuurder M.A. Reinalda aan deze reeks toe. In dit boek richt hij de schijnwerpers op een sociaal-democratische bestuurder wiens naam, zeker vergeleken met die van zijn Amsterdamse collega’s, minder bekend is. Reinalda behoorde echter zonder meer tot de categorie politici uit de SDAP die een grote rol hebben gespeeld in de gemeentepolitiek gedurende het interbellum. Het succes van de SDAP voor de Tweede Wereldoorlog, stelt Borrie terecht, was vooral het succes van de partij in de gemeenteraden, het waren de jaren van het ‘wethouderssocialisme’, van Wibaut en De Miranda in Amsterdam, van A. Heykoop en A.B. de Zeeuw in Rotterdam, van J.W. Albarda en W. Drees in Den Haag en van Reinalda in Haarlem.

Marius Antoon Reinalda (1888-1965) werd geboren in Haarlem in een ‘rood’ arbeidersgezin. Na de lagere school ging hij als jongste bediende werken bij de bekende uitgeverij Tjeenk Willink. Door zelfstudie wist hij zich te ontwikkelen en ging zijn carrière snel bergopwaarts. Hij was actief in de vakbond, de drankbestrijding, de vrijdenkersbeweging en de SDAP. In 1917 werd Reinalda gekozen in de gemeenteraad. In 1921 kwam hij in de Provinciale Staten van Noord-Holland. Tevens bekleedde hij vooraanstaande functies in de plaatselijke en regionale partijbesturen. Daarnaast klom hij op tot een hoge positie bij Tjeenk Willink.

In 1923 werd Reinalda wethouder van volkshuisvesting, openbare werken en personeelszaken. Nadat hij in 1928 adjunct-directeur bij Tjeenk Willink was geworden nam hij ontslag als wethouder. In 1935 zou de in Haarlem zeer populaire Reinalda overigens weer op zijn oude plaats in het college van B & W terugkeren. Reinalda, zo constateert Borrie, is in de eerste plaats een gemeentepoliticus geweest. Voor de Tweede Kamer heeft hij zich nooit beschikbaar gesteld. Wel was hij vanaf 1937 lid van de Eerste Kamer.

Toen de Duitsers in 1942 de burgemeester van Haarlem hadden ontslagen, werd Reinalda de benoemde NSB’er te installeren. Hij nam ontslag als wethouder en dook onder. Hij maakte deel uit van het illegale partijbestuur van de SDAP. In de discussies over de toekomst van de partij behoorde hij, met onder meer Drees, tot degenen die pleitten voor heroprichting van de SDAP.

Na de bevrijding werd Reinalda benoemd tot burgemeester van Haarlem. Daarnaast was hij lid van de Eerste Kamer, eerst voor de SDAP, later voor de PvdA. Een echte man van de doorbraak was hij niet. Partijgenoten, die problemen hadden met de overgang van SDAP naar PvdA stelde hij gerust: ‘Je hoeft je geen zorgen te maken, er zal niet zo veel veranderen. Die PvdA is straks de voortzetting van de SDAP’ (p.253).

In 1947 werd Reinalda benoemd tot Commissaris der Koningin in Utrecht. Hij was daarmee de eerste ‘rode’ Commissaris der Koningin. Na zijn vertrek als commissaris werd hij lid van de Raad van State. Reinalda overleed in 1965 in Den Haag.

De lezer krijgt in deze biografie een goed beeld van de hoofdpersoon en diens opmerkelijke carrière ‘van loopjongen tot magistraat’. Het boek biedt bovendien boeiende informatie over Haarlem, de Haarlemse SDAP en uitgeverij Tjeenk Willink. Borrie tekent levendige portretten van personen met wie Reinalda te maken kreeg, zoals de opeenvolgende burgemeesters van Haarlem, de katholieke politicus J.B. Bomans en uitgever Tjeenk Willink. Ook de schets van Reinalda als Utrechts commissaris is

fraai. Als bewoner van Paushuize mocht de voormalige drankbestrijder na het werk graag een paar jenevertjes drinken.

Waar de auteur in één hoofdstuk veel verschillende dingen over de hoofdpersoon kwijt wil, zoals in hoofdstuk 3, wordt het verhaal echter enigszins fragmentarisch en rommelig. En er zitten nogal wat vreemde slordigheden in het boek Zo plaatst de auteur de mouterij op de Zeven Provinciën in februari 1932 (p. 161), als het ware als opmaat voor de oprichting van de Onafhankelijke Socialistische Partij. In werkelijkheid vond de mouterij een jaar later plaats. De SDAP-fracties woonden de opening van de Staten Generaal niet bij vanaf 1937 (p.158), maar vanaf 1934. Bepaalde maatregelen uit 1938 schrijft de auteur toe aan het kabinet-De Geer (p. 213), terwijl Colijn toen nog aan de macht was. Zo zijn er nog een paar te noemen. Merkwaaardig is ook dat Borrie niets meldt over Reinalda's opvattingen ten aanzien van het nieuwe beginselprogramma van de SDAP van 1937. Reinalda zal toch wel een mening hebben gehad over de ommezwaai van zijn partij in kwesties als de monarchie en de landsverdediging?

Niettemin is het boek een belangrijke aanvulling op de literatuur over de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie. Het past goed in de reeks biografieën van sociaal-democratische gemeentebestuurders als Wibaut, De Miranda, Boekman, Heykoop en De Zeeuw en Drees; een reeks die, naar ik hoop, nog voortgezet zal worden.

Maarten Brinkman

Centraal Museum Utrecht

Henk Slechte, *Staken en stempelen. Werken en werkloosheid in Schiedam 1890-1940* (Schiedam: Stichting Muis, 2006), 2 dln., 665 p. ISBN 9073677106

Wie met de trein van Hoek van Holland naar Rotterdam reist, komt door Schiedam. Wat opvalt aan NS-station Schiedam is dat het eigenlijk ver van het water ligt, terwijl de trein daarvoor netjes langs de Nieuwe Waterweg reed. Deze situatie is een gevolg van het behoudende karakter van Schiedam in de negentiende eeuw. Ze hadden het wel gewild, maar deden er geen moeite voor, dat de spoorlijn bij de haven langs kwam, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Vlaardingen dat dit dankzij een goede lobby wel voor elkaar kreeg. Schiedam stond toen, maar staat eigenlijk nog steeds in een kwaad daglicht. Het staat in alle opzichten in de schaduw van de grote broer Rotterdam waardoor het voor de oorlog al eens bijna was geannexeerd.

Toch was Schiedam de eerste gemeente in Nederland met een publieke arbeidsbeurs. Met zo'n beurs poogde men vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in evenwicht te brengen en zo de grote werkloosheid te bestrijden. Die werkloosheid was zo hoog omdat de stad in een transformatieperiode zat. De tijd van de vele branderijen was voorbij, iets wat overigens nauwelijks te betreuren viel, want Schiedamse arbeiders stookten niet alleen jenever maar ze waren ook fanatieke afnemers van hun eigen product. De teloorgang van deze bedrijfstak werd slechts mondjesmaat opgevangen door de vestiging van nieuwe industrieën. Glasindustrie en vooral scheepsbouw vulden het gat dat was ontstaan, maar de werkloosheid bleef hoog. In 1932 kende de jeneverstad de op een na hoogste werkloosheid van het land, terwijl ook het leven van arbeiders die wel werk hadden vaak geen pretje was. Door de hoge werkloosheid was het voor de patroons namelijk zeer goed mogelijk om te heersen met een regime van volstreekte willekeur. In het socialistische blad *De Moker* staan diverse staaltjes van deze willekeur

beschreven, zoals van de knecht die in 1903 beide benen verbrandde tijdens het werk. Toen hij zich na zeven weken weer meldde om te werken, kreeg hij te horen: 'ik heb nou niks meer aan je'.

Vanwege het grote aantal mensen zonder werk, was er al vroeg belangstelling in Schiedam voor de mogelijkheid van een publieke arbeidsbeurs. In 1902 zag deze beurs het levenslicht en dat was nota bene vooral een verdienste van een liberale, progressieve ondernemer, M.C.M. de Groot. Enkele jaren geleden was het precies een eeuw geleden dat de beurs tot stand was gekomen. Het Gemeentearchief Schiedam en de toen nog bestaande Dienst Sociale Zaken vonden dit moment een goede aanleiding om de geschiedenis van de arbeidsbemiddeling te laten onderzoeken. De opdracht daartoe werd aan Henk Slechte gegeven en in het voorjaar van 2006 verscheen zijn studie. De titel die hij aan zijn boek heeft gegeven, *Staken en stempelen*, is echter tamelijk misleidend hoewel tientallen stakingen en de geschiedenis van de werkverschaffing uitgebreid aan bod komen. Ook de ondertitel geeft de inhoud maar zeer ten dele weer. Slechte beschrijft namelijk alles wat in de halve eeuw die zijn onderzoek beslaat, in Schiedam met betrekking tot arbeid en arbeidsverhoudingen heeft plaats gevonden. De ontwikkeling van de vakbeweging en de opkomst van de socialistische arbeidersbeweging worden geschetst in het kader van de algehele sociaal-economische en politieke ontwikkeling. Als titel had misschien beter gekozen kunnen worden voor iets als *Kapitaal en arbeid in Schiedam*, want dat dekt de lading een stuk beter. Niet alleen aandacht voor de arbeiders in hun ellendig bestaan, maar ook worden vele bladzijden besteed aan het verzet daartegen van een grote groep onder hen. Speciale aandacht krijgen de onderlinge tegenstellingen van gematigde en radicale socialisten. Deze verschillen worden door Slechte gepersonifieerd in de figuren van Piet de Bruin en Willem Collé. De eerste, een sociaal-democraat in hart en nieren die al in 1907 een zetel in de gemeenteraad kreeg en een decennium later zelfs wethouder werd. De ander was actief in de vrije Socialistische Partij en zat voor de toenmalige SP en later voor de communisten in de raad. Was De Bruin een bestuurderstype, Collé was een agitator die meer op zijn plaats was bij de stakingen en huurdersacties waarbij hij stevast betrokken was.

Hoe politici en ondernemers met allerlei vormen van arbeidersverzet omgingen kan goed worden geïllustreerd met de door de auteur op pagina 142 geciteerde reden waarom de metaalondernemers in Rotterdam en Schiedam in 1908 een fabrikantenvereniging oprichtten. Het doel van die organisatie was, in hun eigen woorden, 'de belangen der leden bevorderen en in het bijzonder deze belangen beschermen en verdedigen tegen werklieden of vereenigingen van werklieden, die door staking of door andere middelen trachten onnodig belemmerende voorwaarden aan de door leden uitgeoefende bedrijven op te leggen'. De macht van deze Metaalbond bleek al snel ongekend groot en de socioloog Binnenveld heeft in zijn studie naar de metaalstakingen van 1965 laten zien, dat die macht toen pas gebroken werd.

Het boek van Henk Slechte is een heerlijk ouderwets geschiedenisboek zonder theoretisch verantwoorde probleemstelling, hypotheses en modellen. Modellenbouwers zullen er in de toekomst echter zeker ook hun voordeel mee kunnen doen. De publicatie bestaat uit twee mooi uitgevoerde banden, waarvan de eerste het eigenlijke verhaal bevat. Deel twee bevat noten, literatuur, een kroniek en een encyclopedisch overzicht in 46 lemma's van het onderwerp. Het is al met al een echte aanwinst voor de geschiedenis van de Nederlandse arbeidsverhoudingen.

Sjaak van der Velden

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2006) 135 p. ISBN 9035130057

‘Carry van Bruggen is geen vergeten Nederlandse schrijfster’ stelt Madelon de Keizer terecht in haar voorwoord. Van Bruggen, die in 1881 als dochter van een joodse voorzanger en godsdienstleraar in Zaandam werd geboren, schreef in haar relatief korte leven – in 1932 stierf ze, vermoedelijk door zelfdoding – een reeks romans en essays. Een aantal van haar romans werd onmiddellijk een *bestseller*, een deel daarvan wordt ook nu nog herdrukt en gelezen en haar werk behoort zonder twijfel tot de canon van de moderne Nederlandse literatuur. Haar leven is door verschillende biografen beschreven en deelaspecten van haar leven en werk zijn in diverse essays en artikelen aan de orde gesteld.

Voor haar boek heeft De Keizer daarom een hele nieuwe invalshoek gekozen: zij gebruikt haar oeuvre als uitgangspunt voor een onderzoek naar de joodse identiteit in de moderne Nederlandse cultuur van de eerste drie decennia van de twintigste eeuw. Naast de joodse komt ook de vrouwelijke identiteit van Carry van Bruggen aan de orde en wordt de moderne Nederlandse cultuur expliciet in een internationale context gezien.

In het eerste hoofdstuk ‘Een geassimileerde jodin’ analyseert De Keizer de inhoud van de vier ‘joodse’ boeken die Carry van Bruggen voor de Eerste Wereldoorlog schreef: de verhalenbundels *Breischooltje*, *In de schaduw (van kinderleven)* en de romans *De verlatene* en *Het Joodje*. Ze plaatst deze op een verfrissende en inzichtelijke manier in de context van de internationale debatten over jodendom en cultuur. De Keizer toont aan dat de vier grote *issues* in deze debatten; assimilatie en het onoplosbare probleem van het joodse anders-zijn; zionisme en de ontwikkeling van een joodse nationale cultuur; emancipatie en de vervreemding die deze voor joden met zich meebracht en het onuitroeibare antisemitisme dat zeker ook in Nederland bestond, in de vier bovengenoemde romans een belangrijke rol spelen.

In het tweede hoofdstuk ‘Een denkende vrouw’ laat De Keizer zien hoe de schok van de Eerste Wereldoorlog een waterscheiding vormt in het leven en het werk van Van Bruggen. Centraal in dit hoofdstuk staat Van Bruggens cultuurhistorische essay *Prometheus* uit 1919. Hierin zet de schrijfster zich af tegen het nationalisme dat tijdens de Eerste Wereldoorlog hoogtij was gaan vieren, inclusief het zionisme waar haar broer Jacob Israël de Haan zich zo toe aangetrokken voelde en tegen de homogeniserende tendensen die daaruit voortvloeiden. Ze leverde kritiek op de samenleving waarin het individu werd opgeofferd aan het collectief. Volgens De Keizer past haar werk hiermee bij het werk van joodse intellectuelen als Hannah Arendt, Leo Strauss en de latere leden van de *Frankfurter Schule*, die kritiek leverden op de sociale wetenschappen. In antwoord op de vraag of de joodse identiteit een rol speelde bij hun standpuntbepaling, sluit De Keizer aan bij het idee van Steven Ascheim. Hij stelt dat juist de ‘marginale’ status van de joodse intellectuelen maakte dat ze een ‘common sensitivity and resistance to the reductive, reifying ingredients of social science’ deelden (p. 60). De overeenkomsten tussen hun werk en *Prometheus* komen echter niet helemaal uit de verf, evenmin wordt duidelijk of Van Bruggen hun werk kende en er door beïnvloed was. De suggestie dat ook bij Van Bruggen haar marginale status van joodse, denkende vrouw haar standpunt ten aanzien van het patriottisme en collectivistisch reductionisme heeft bepaald was hier voldoende geweest.

In het derde en laatste hoofdstuk ‘Een modernistisch schrijfster’ staan vooral de roman *Eva* uit 1927 centraal en de tweede reeks naoorlogse ‘joodse’ boeken waaronder

Het huisje aan de sloot en *Vier Jaargetijden*. De Keizer noemt Carry van Bruggen hierin een modernistisch schrijfster en probeert aan te tonen dat zij thuis hoort in het rijtje James Joyce, Marcel Proust en Virginia Woolf. Vooral in het werk van deze laatste auteur ziet ze overeenkomsten met het werk van Van Bruggen, overigens ook weer zonder te weten of Van Bruggen ooit iets van Woolf gelezen heeft. Dit hoofdstuk is het minst overtuigend, niet in de laatste plaats omdat een heldere definitie van het modernisme ontbreekt. Haar redeneringen worden hierdoor moeilijk te volgen, vooral waar ze probeert aan te tonen dat in de modernistische bewustwording van Van Bruggen en daarmee ook in haar naoorlogse boeken, haar joodse identiteit een belangrijke rol is blijven spelen.

Voor het laatste hoofdstuk had kunnen winnen bij een strakker betoog, meer uitleg en minder rijtjes grote namen. Dat er een conclusie aan het boek ontbreekt is jammer, en ook over de stijl valt hier en daar wat op te merken: sommige overgangen tussen alinea's zijn bruusk, soms hadden tussenkopjes uitkomst geboden, bij grote belangrijke uitspraken verschuilt ze zich zo nu en dan achter niet nader toegelichte citaten van anderen en het in de ik-vorm aankondigen van wat er in de het hoofdstuk gaat gebeuren is een beetje schools.

Daar staat tegenover dat de geboden vergezichten zeer welkom en vernieuwend zijn in een historiografie die geneigd is de geschiedenis van joden in Nederland uitsluitend in de nationale context te bezien en dan ook nog – zoals de Keizer terecht opmerkt – hetzij vanuit het 'integratie' perspectief, hetzij vanuit het anti-assimilatoire en/of pro-zionistische perspectief. Ze vraagt met reden aandacht voor het weinig onderzochte antisemitisme in Nederland en ook de analyse van de gecombineerde identiteit van de joodse en intellectuele vrouw, die niet alleen de inhoud van haar werk, maar ook de receptie van haar werk heeft beïnvloed is origineel. Daarmee biedt het boek aanknopingspunten voor mooi verder onderzoek.

Karin Hofmeester

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Johan Soeters en Job Meihuizen, *Glas op celluloid. Nederlandse cineasten en de glasfabrieken 1918-1958* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2006) 176 p. ISBN 906707604X

Glas op celluloid is een uitgave die zich lastig laat definiëren. De een zal het als een boek beschouwen, waaraan een dvd als bijlage is toegevoegd, voor de ander zal het juist een dvd zijn, die is verpakt (verborgen) in een boek. Aanleiding tot de publicatie was het feit dat een reeks films over glasfabricage, die in de jaren negentig als video waren uitgebracht, nu op dvd zijn overgezet. Op zich een logische stap, want de traditionele videocassette heeft zijn langste tijd gehad. Een dvd-schijfje biedt een betere beeld- en geluidskwaliteit, is minder kwetsbaar, neemt veel minder ruimte in dan een vhs-cassette en kan allerlei zogeheten 'extra's' in beeld en geluid bevatten.

Om maar met de dvd te beginnen. Deze is teleurstellend. Er staan geen extra's op. Er is een film, LEERDAM (1941-46), opgenomen die onaf is gebleven (en daarom misschien beter als extra toegevoegd had kunnen worden), terwijl Willem van Malsens prachtige documentaire GLAS (1935) juist ontbreekt. De beeldkwaliteit van enkele films laat te wensen over. Zo is DE GLASINDUSTRIE IN LEERDAM (1918) van Mullens niet alleen slecht gescand maar ook nog eens op de verkeerde snelheid, zodat een

onbedoeld komisch effect ontstaat. Over de keuze voor de begeleidende muziek bij de zwijgende films (drie van de zes) wordt niet meer gezegd dan dat deze 'uit de periode van ontstaan' afkomstig is. Terwijl juist over de problematiek van het muzikaal begeleiden van zwijgende films de laatste twintig jaar zoveel te doen is geweest dat in elk geval een serieuze verantwoording verwacht had mogen worden.

Verder zijn de kleuren van Haanstra's *GLAS* erg flets. Gelukkig staat daar tegenover dat de scan van *GLAS EN KRISTAL* (1941) van E. van Moerkerken er goed uitziet. Maar je vraagt je wel af, wat de Engelse lezer die het hele boek – met op de linkerpagina de tekst in het Nederlands en op de rechter- in het Engels – probleemloos tot zich heeft kunnen nemen, aan moet met het eindeloze Nederlands gesproken commentaar van deze film. En waarom is van de enige van de zes film waarvan juist wel een officiële Engeltalige versie bestaat – Haanstra's *OVER GLAS GESPROKEN* (1958) – deze niet naast de Nederlandse op de dvd opgenomen? Kortom, net als bij de publicatie van geschreven of gedrukte bronnen dient de uitgave van audiovisuele werken op verantwoorde wijze te geschieden. En daarin schiet *Glas op celluloid* duidelijk tekort.

Dan het (rijkelijk geïllustreerde) boek. Het bevat hoofdstukken die met de films te maken hebben, maar ook delen waarin de geschiedenis van de glasfabricage, het ontstaan van de verschillende fabrieken en de rol van belangrijke personen als Cochius en Copier behandeld worden. Door deze mix laat het zich moeilijk achter elkaar uitlezen. Van elke film wordt de context gepresenteerd, inclusief *track record* van de maker en inhoud van de film zelf. Niet alle vragen die de films bij de kijker oproepen, worden beantwoord. Zo zou je graag willen weten hoe het precies zat met kinderarbeid anno 1918, bij het zien van de grote aantallen werkende kinderen in Mullens' *DE GLAS-INDUSTRIE IN LEERDAM*. Van deze film wordt trouwens door de auteurs beweerd dat hij 'de eerste' was die 'ooit in een fabriek opgenomen' is. Maar er bestaan wel degelijk films van oudere datum die in een fabriek zijn opgenomen, zoals *DE STOOMMEEL-FABRIEK HOLLAND* die in 1915 door de Filmfabriek Hollandia is geproduceerd. Dat doet overigens niets af aan de prestaties van Mullens om de donkere fabriekshallen in Leerdam zo uit te lichten dat hij filmbeelden van een meer dan aanvaardbare kwaliteit kreeg. Omdat de auteurs zich op secundaire bronnen baseren hebben ze jammer genoeg weinig te melden over de opdracht situatie: wat waren de precieze afspraken tussen de glasfabriek en de filmproducent? Voldeed de film aan de verwachtingen?

Filmhistorici en bedrijfshistorici zullen te weinig van hun gading in het boek en op de dvd aantreffen. *Glas op celluloid* is een publicatie die daarom vooral glasliefhebbers zal aanspreken.

Bert Hogenkamp

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum

Paul Werkman en Rolf van der Woude (eds.), *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum: Verloren, 2006) 559 p. ISBN 9065509100

Enige tijd geleden was een aflevering van het tv-programma *Andere Tijden* gewijd aan de scheepswerf die Cornelis Verolme realiseerde aan de Braziliaanse kust. Ontgezeggenlijk ging het om een knap staaltje ondernemerschap. Op een afgelegen plek ontworstelde hij aan de rotskust een scheepswerf die nog altijd een belangrijke bron van werkgelegenheid vormt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij door de

plaatselijke bevolking nog steeds als een bijna-godheid wordt vereerd en dat zijn buste nog dagelijks blinkt in de Braziliaanse zon. In deze documentaire kwam een hooggeplaatste medewerker aan het woord. Die stelde onomwonden dat het realiseren van een scheepswerf in Brazilië op gespannen voet stond met christelijke normen en waarden. Hij refereerde daarbij aan praktijken zoals het geven van steekpenningen en het betalen van smeergeld. Cornelis Verolme, die niets ontging, moet als hoogste baas daarvan weet hebben gehad.

Verolme is een van de zestien geportretteerde ondernemers in de bundel *Geloof in eigen zaak*. In haar bijdrage schetst Ariëtte Dekker Cornelis Verolme (1900-1981) als een streng gelovig mens die zijn overtuiging met kracht uitdroeg. Om daar meteen aan toe te voegen dat Verolme menigmaal materiële bedrijfsbelangen zwaarder liet wegen dan religieuze idealen. Streng gelovig of niet, duidelijk is wel dat Verolme de verleidingen van het leven (gokken, drank en een geheime amoureuze verhouding) en dubieuze handelspraktijken niet kon weerstaan. Een gedetailleerde bijschrijving hiervan is te vinden in de vuistdikke biografie die Dekker schreef: *Cornelis Verolme. Opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (zie recensie in TSEG 3 (2006) 1).

Naast Verolme bevat de bundel *Geloof in eigen zaak* nog vijftien andere portretten van protestantse ondernemers voor wie, volgens de samenstellers, geloof en kerk meer waren dan een zondagse aangelegenheid. Met hun bundel willen zij een aanzet geven tot een nadere reflectie over religie en ondernemerschap. De selectie is bepaald door het werkgever- en ondernemerschap of een actieve rol in een werkgeversorganisatie, actieve deelname in maatschappij of kerk, verscheidenheid in denominaties, diversiteit in bedrijfstakken en spreiding in de tijd. Kortom, veel criteria die uiteindelijk hebben geleid tot de keuze van zestien ondernemers. De bundel wordt geopend met een portret van Willem de Clerq (1795-1844), directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, die wordt omschreven als een vroom en gevoelig zakenman en wordt afgesloten door Catrinus Timmer (1927), voorzitter van de hoofddirectie van Melkunie Holland, die wordt getypeerd als het vleesgeworden harmoniemodel. De andere geportretteerden zijn: G.J. van Heek (1837-1915), N.G. Pierson (1839-1909), Willem Hovy (1840-1915), J.A. Wormser (1845-1916), H. Colijn (1869-1944), H. Diemer (1879-1966), A. Borst Pzn (1888-1967), J.G. van Oord (1893-1966), H.H. Wemmers (1897-1983), W.F. Lichtenauer (1900-1987), P. Groen (1902-1970) en C.J. Honig (1905-1974). Een vreemde eend in de bijt is Jan Willem de Pous (1920-1996), die meer dan twintig jaar SER-voorzitter was en tevens minister van Economische Zaken. Zijn plaats in de bundel dankt hij aan de rol die hij speelde in het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers en als (president-)commissaris bij onder meer Philips en de KLM.

In zijn inleidende beschouwing stelt Karel Davids vast dat de wederzijdse relatie tussen religie en ondernemers nog steeds een *terra incognita* is. Hij refereert aan de Engelse bedrijfshistoricus David Jeremy als een van de weinigen die het thema weer op de onderzoeksagenda heeft gezet. Jeremy neemt in zijn *Capitalists and Christians. Business leaders and the churches in Britain 1900-1960* (Oxford 1990) bewust afstand van de dogmatische theoretische inzichten van Karl Marx en Max Weber over de relatie tussen kapitalisme en religie. Zijn voorkeur gaat uit naar een meer open, empirische benadering aan de hand van een viertal clusters van vragen. Het eerste cluster heeft betrekking op de functie van religie binnen ondernemingen, het tweede cluster gaat over de positie van godsdienst in het algemeen. Het derde cluster heeft betrekking op de leer en praktijk van de kerken. Hiertoe behoort een vraag als: hoe diende een ware christelijke ondernemer zich te gedragen? Het vierde cluster, ten slotte, heeft betrekking op de rol van ondernemers binnen kerkelijke organisaties. Een van Jeremy's

belangrijkste conclusies luidt dat in Groot-Brittannië gedurende een groot deel van de twintigste eeuw de invloed van het bedrijfsleven op de kerken per saldo belangrijker is geweest dan de invloed van de kerken op het bedrijfsleven.

Een dergelijke conclusie kan op basis van deze bundel niet worden getrokken voor Nederland. Daarvoor is de keuze te beperkt en niet representatief genoeg. De grote toegevoegde waarde van *Geloof in eigen zaak* is dat het mooie portretten schetst van zestien kleurrijke protestants-christelijke ondernemers. Met Jeremy's vragen in het achterhoofd levert het lezen van de portretten interessante inzichten op zoals het gegeven dat de meeste geportretteerde ondernemers terughoudend waren in het openlijk etaleren van hun christelijke overtuiging binnen hun onderneming. Ook valt op dat er moeilijk een een-op-een-relatie is vast te stellen tussen religieuze overtuiging en sociaal ondernemerschap. Daarmee vormt de bundel een inspirerende stimulans voor vervolgonderzoek naar de relatie tussen ondernemers en religie. Intrigerend is ook de persoonlijke worsteling van ondernemers met religie. Hoe lastig het is om het religieuze ideaal en de dagelijkse werkelijkheid met elkaar in overeenstemming te brengen, blijkt wederom uit het leven en werk van Cornelis Verolme. Tekenend is dat hij zondags voordat hij ter kerke ging met een van zijn ingenieurs belde om hem op het hart te drukken: 'Niet op zondag werken hè, maar wel zorgen dat het maandag klaar is'.

Wat doet religie met ondernemers en wat doen ondernemers met religie? De vragen stellen, is eenvoudiger dan ze te beantwoorden. *Geloof in eigen zaak* is een mooie aanzet daartoe.

Jacques van Gerwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Janneke Jansen, *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van de opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Amsterdam: Aksant, 2006) 319 p. ISBN 9052602069

Volgens de criteria van het CBS wonen er in Nederland bijna twee miljoen allochtonen van de eerste generatie. Zij zijn dus in Nederland geïmmigreerd. Talloze anderen hebben dat ook gedaan, maar zijn weer vertrokken. Op zijn minst hebben zij een tijdelijk bestaan in Nederland moeten opbouwen en hebben zij huisvesting moeten zoeken. Grote aantallen immigranten hebben dus door de jaren heen een beroep moeten doen op een volstrekt onontbeerlijk, maar tegelijk uitgesproken schaars, goed. De verstrekking van dat goed was in Nederland object van een complex beleidssysteem waarin, naast de overheid, ook private organisaties een grote rol speelden.

Volgens het hier te lande veel gebruikte en ook in dit proefschrift gehanteerde model van Rinus Penninx omvat het integratieproces dat volgt op de vestiging van immigranten twee hoofdaspecten, namelijk positieverwerving en positietoewijzing. De migranten zijn gesteld voor de opgave zichzelf een positie in de ontvangende samenleving te verwerven, terwijl de ontvangende samenleving de migranten een positie moet toekennen. Dat lijkt een open deur, maar in veel van het wat oudere onderzoek naar de integratie van allochtonen is, volgens Janneke Jansen, de ontvangende samenleving absent. Het is alsof de positie van allochtonen slechts het resultaat is van hun eigen handelen. In elk geval staat in haar proefschrift terecht het aspect van positietoewijzing en daarmee de instituties van de ontvangende samenleving, centraal. Het proefschrift biedt daarmee meteen een geschiedenis van de Nederlandse volkshuis-

vesting in de jaren 1945-1995, ook al spitst de beschouwing zich toe op de behandeling die allochtonen van de zijde van de volkshuisvesters ondervonden.

De groepen waarop de auteur zich richt zouden wij thans aanduiden (de term is namelijk pas in de loop van de jaren negentig ontstaan) als niet-westerse allochtonen: Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en asielgerechtigden uit een groot aantal landen van de Derde Wereld. Het waren grotendeels onbemiddelde immigranten met een van meet af aan zwakke positie op de woningmarkt. Daarbij voegen zich echter in dit proefschrift de Indische Nederlanders die in de jaren vijftig en zestig Nederlandse bodem betraden. Juist door hun maatschappelijk succes behoren zij al lang niet meer tot de doelgroepen van het minderhedenbeleid (dat overigens te dien tijde die naam nog niet droeg).

Nederland werd tot het midden van de jaren zestig gekenmerkt door een naar West-Europese maatstaven, verbazend hoge vruchtbaarheid. Nog voordat deze vruchtbaarheid, omstreeks 1965 drastisch terugviel, zette een allengs forser wordende immigratie in. Er moest in een zeer hoog tempo worden gebouwd en dat gebeurde ook, maar desondanks bleef juist in de gebieden waarop de immigranten zich richtten, waaronder de grote steden, een flink woningtekort bestaan. Woningnood gold, zoals bekend, lange tijd als volksvijand nummer één en de Nederlandse volkshuisvesting is door deze perceptie in hoge mate bepaald. Nergens in West-Europa werden zoveel huurwoningen, in het bijzonder sociale huurwoningen gebouwd, nergens was de bemoeienis van de overheid met de volkshuisvesting zo omvangrijk en nergens ontstond een dermate complex beleidssysteem rond de volkshuisvesting als hier te lande. De immigranten hebben van deze bemoeizucht op den duur voordeel ondervonden, maar ten tijde van hun vestiging werden velen, vooral de buitenlandse werknemers, ook met de nadelen geconfronteerd. Zij werden door de overheid uit het systeem 'weggedefinieerd' omdat hun verblijf slechts tijdelijk zou zijn en de woningcorporaties met hun dominante positie op de huurmarkt gebruikten hun macht over de toewijzing van woningen vaak ten nadele van de immigranten. Janneke Jansen doet hiervan nauwkeurig verslag. Nederland was echter ook het land dat voor immigranten met de Nederlandse nationaliteit (Indische Nederlanders, Surinamers, Antillianen) contingenten woningen reserveerde, hetgeen een gunstig effect had op de huisvesting van deze groepen. Later vielen ook asielgerechtigden onder deze contingentering.

Massale immigratie in een tijd van woningnood: het zou al een wonder zijn als discriminatie, door de overheid, door de woningcorporaties, door de bevolking, achterwege was gebleven. Janneke Jansen heeft haar proefschrift dan ook in hoge mate opgehangen aan het begrip 'uitsluiting'. Ontegengesteld kwam uitsluiting (zeg maar discriminatie) op ruime schaal voor, maar het proefschrift schildert de werkelijkheid misschien iets te zwart af. Veel van de praktijken die de auteur beschrijft, bij voorbeeld een aantal vormen van spreidingsbeleid (Rotterdam werd op dit punt een *cause célèbre*) waren niet gericht op uitsluiting, maar juist op insluiting. De genoemde reservering van woningcontingenten voor bepaalde groepen over heel Nederland is eveneens een voorbeeld van een poging tot insluiting van deze groepen in het Nederlandse bestel. Zelfs als woningcorporaties op het microniveau van de straat, het bouwblok of het portiek beperkingen oplegden aan de vestiging van migranten uit het buitenland, waren de maatregelen niet altijd op uitsluiting gericht. Soms hanteerden zij een spreidingsmodel dat in hun ogen dienstig was aan de integratie, maar dat hen, paradoxaal, in eerste instantie noopte de migranten uit bepaalde concentratiegebieden te weren. Dat neemt niet weg dat ook minder idealistische vormen van discriminatie waarbij de

bescherming van 'het eigen volk' het hoofdmotief vormde en waarbij bepaalde stads-wijken zich tot autochtone reservaten konden ontwikkelen, geen uitzondering waren.

De neiging om een zwartboek aan te leggen, speelt Janneke Jansen wellicht eveneens parten bij haar behandeling van de factor definitiemacht met behulp waarvan de autochtone beleidvoerders de alloctonen van de voorzieningen konden uitsluiten. Migranten worden als 'anders' gedefinieerd waarmee uitsluiting mogelijk wordt. Zij zegt letterlijk (p. 303) dat dit denken (het proces van definitievorming) leidde tot doen (discrimineren). Het is alsof die definitie het eerste stadium vormde van een besluitvormingsproces waarbij steeds dezelfde actoren waren betrokken, eerst als denker en dan als doener. In feite was dit meestal niet het geval. In tegendeel: de volkshuisvesters zagen zich opgescheept met een definitie van bepaalde groepen die discriminatie juist bemoeilijkte. Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen waren Nederlandse onderdanen en de beleidvoerders konden daar niet omheen. Zij voerden, vaak tegen heug en meug, een beleid gericht op insluiting van die groepen in de Nederlandse samenleving. Zij hadden in deze gevallen dus geen macht over de definitie; de definitie had juist macht over hen.

De buitenlandse werknemers beantwoorden echter wel aan Jansens model. Zij werden aanvankelijk als tijdelijke gasten beschouwd en aan die visie werd lang, en tegen beter weten in, vastgehouden met negatieve gevolgen voor de groepen in kwestie. Zij werden inderdaad van de woningmarkt weggedefinieerd. Maar zelfs in hun geval werd de situatie mede bepaald door de onmacht van de Nederlandse autoriteiten. Die stuiten namelijk op het, internationaal vastgelegde, recht van gezinshereniging voor de buitenlandse werknemers en zij konden dat niet wegdefiniëren.

Nogmaals: in het proefschrift wordt de huisvesting van immigranten, zeker niet geheel ten onrechte zeg ik erbij, voorgesteld als een langdurige geschiedenis van discriminatie waarbij het definiëren van de migranten als 'anders' een belangrijke rol speelt. De suggestie is dat zij in werkelijkheid niet anders waren. Maar dat waren zij natuurlijk wel. Een groot deel bestond uit vreemdelingen en ook als zij de Nederlandse nationaliteit bezaten, waren zij natuurlijk anders, niet alleen vanwege een andere cultuur, maar ook vanwege het feit van hun migratie. De Nederlandse volkshuisvesting kreeg ineens te maken met grote groepen starters, starters op de woningmarkt wel te verstaan, die uit het niets opdoken. Op een woningproductie van 80.000 tot 100.000 per jaar betekent de komst van 20.000 nieuwe huishoudens in een enkel jaar een nieuwe, en andere, situatie. Verschijnselen als 'alleengaanden' (hier wonende mannen met gezinnen in de herkomstlanden) en grote gezinnen waren ook geen normale verschijnselen (meer) in de Nederlandse volkshuisvesting. De overheid en de corporaties hadden hier moeite mee. Helemaal onbegrijpelijk is dat niet.

Al met al een gedegen, goed leesbare studie, die een interessante, inmiddels gesloten (want het beleidssysteem dat Jansen beschrijft, bestaat niet meer) episode toevoegt aan de sociale geschiedschrijving van dit land. De honderden titels die de bibliografie telt, zijn functioneel en zij documenteren het betoog. Het zijn geen achteraf toegevoegde ornamenten om het proefschrift cachet te geven.

Carlo van Praag
Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Hans Bots en Sophie Levie (eds.), *Periodieken en hun kringen. Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen: Vantilt, 2006) 343 p.
ISBN 9077503439

Het onderzoeksinstituut Historische, Literaire en Culturele Studies van de Radboud Universiteit Nijmegen bestudeert de infrastructuur van het literair-culturele leven. Hield het voormalige Pierre Bayle Instituut zich vooral bezig met de ‘uitwendige’ geschiedenis van periodieken, zijn opvolger bouwt daarop voort en richt zich nu op de netwerken die uitgevers en redacteurs nodig hadden om hun periodieken te vullen. Een gelukkige keus, omdat deze aanpak leidt tot de bestudering van de veel levendiger ‘inwendige’ geschiedenis van periodieken en omdat de bestudeerde periode zich uitstrekt tot het heden.

Het eerste tastbare resultaat van de nieuwe koers is de bundel *Periodieken en hun kringen*. In de dertien bijdragen – met een zwaar accent op de achttiende eeuw – staat telkens één tijdschrift centraal: vijf Franstalige, zes Nederlandstalige en twee Engelse taalige tijdschriften. Slechts drie tijdschriften zijn niet in Nederland gedrukt; ze waren dan ook niet voor de Nederlandse markt bedoeld. Dat neemt niet weg dat alle artikelen stuk voor stuk een boeiende, informatieve beschrijving geven van de manier waarop de besproken tijdschriften tot stand kwamen.

Dankzij de diachrone benadering, aldus de samenstellers van de bundel, is het mogelijk een ontwikkeling vast te stellen in de manier waarop de verschillende redacties hun taak hebben uitgevoerd. Zij komen tot de overigens weinig opzienbarende conclusie dat een uitgebreid netwerk van informanten en medewerkers noodzakelijk is voor het welslagen van een tijdschrift. Lezers, in zekere zin deel uitmakend van het netwerk van redacties, zijn eveneens van belang, omdat ook zij inhoud en kleur en daarmee het succes van een blad bepalen. Het is jammer dat het hierbij is gebleven. De bundel nodigt immers uit tot observaties die veel verder reiken dan de wat sleetse opmerkingen over eenmansredacties die vroeger veel vaker voorkwamen dan nu, of over de internationale netwerken die eigen waren aan de Republiek der Letteren.

Zo zou een beschouwing over benamingen en functies in het journaal deze bundel niet hebben misstaan. Met name in de bijdragen over achttiende-eeuwse tijdschriften worden de benamingen journalist en redacteur door elkaar gebruikt. Bij de *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* (1805-1810) duiken echter ‘verzamelaars’, ‘redacteurs’ en ‘schrijvers’ op, terwijl Pauwels Foreestier zichzelf ‘hoofdleder’ noemt van de *Spektator* (1843-1850). Het is een intrigerende vraag hoe die functies zich in de loop der tijd hebben ontwikkeld tot de tegenwoordig gebruikelijke indeling: journalisten trekken er voor het schrijfwerk op uit, terwijl redacteurs een meer regisserende taak hebben en hun teksten in velerlei opzichten pasklaar maken.

Iets vergelijkbaars is het geval met het begrip redactieraad. In de bundel wordt daarmee steeds de redactie zelf bedoeld, terwijl we er tegenwoordig een externe commissie mee aanduiden die toeziet op de kwaliteit. Is hier inderdaad sprake van een ontwikkeling als gevolg van de toenemende journalistieke onafhankelijkheid? Dit thema komt niet als zodanig ter sprake, al laten de artikelen wel degelijk zien hoe de verhoudingen tussen de netwerken onder druk kunnen staan. Zo hadden de boekverkopers die aan het begin van de achttiende eeuw met een geleerdtijdschrift aan de markt timmerden, veel invloed op het redactionele beleid. Dat blijkt uit de bemoeienissen van de Amsterdamse uitgever Henri Desbordes met zijn tijdschrift *Nouvelles de la République des Lettres* (1699-1710) of uit de manier waarop de Haagse uitgever Henri Du Sauzet zich bewoog in en om de redactie van zijn eigen *Mémoires de littérature* (1715-1717).

Algemeen wordt aangenomen dat boekverkopers met dergelijke geleerdenbladen hun visitekaartje afgaven en klanten naar zich toe lokten. Ook William Heinemann probeerde met zijn *New Review* (1889-1897) de schrijvers uit zijn stal uit te venten. Bij anderen moet de motivatie echter meer gezocht worden in verlichte zendingsdrang (Johannes Immerzeel in zijn *Schouwburg*). De joodse-Amerikaanse uitgever Harold Loeb drukte zijn stempel op *Broom* (1921-1924) om juist zijn literaire idealen ten uitvoer te brengen. In de twintigste eeuw zien we dat redacties het steeds moeilijker vinden om voor een bemoeizieke uitgever te werken. Dit leidde er bij de redactie van *Het tooneel* (1915-1924) toe dat ze zich losmaakte van haar feitelijke uitgever, het Nederlandsch Tooneelverbond, en voor zichzelf begon.

Een derde ontwikkeling die mijns inziens meer aandacht verdiende, heeft te maken met de anonimiteit van journalisten en redacteuren. Tot ver in de negentiende eeuw hielden ze zich, uitzonderingen daargelaten, schuil achter initialen en pseudoniemen. Zo vond de *Bibliothèque Germanique* (1720-1741) haar oorsprong in de ‘Société des Anonymes’, een groepje hugenootse predikanten te Berlijn. Hun geleerde vrienden binnen de Republiek der Letteren wisten echter heel goed wie bij dit geleerdenblad betrokken waren. Waarom wenste men de identiteit niet bloot te geven? Vonden de schrijvers van toen betaalde journalistiek compromitterend? Was de anonimiteit een waarborg voor onpartijdigheid en wilden ze niet op de man spelen? Of beseften ze nog niet hoe ze hun eigen roem konden exploiteren?

Deze gemiste kansen doen niets af aan de kwaliteit van de artikelen in de bundel zelf. Jammer dat sommige mank gaan aan ronkend taalgebruik. ‘Accaparerer’, ‘compatriotten’, ‘reciprociteit’, ‘recommandaties’ of simpelweg het ‘in epistolair contact staan met elkaar’: enige eindredactie was wenselijk geweest. Dat had tevens vastgelopen zinnen, soms eindeloos herhaalde opmerkingen over ‘bewaard gebleven brieven’, en onnavolgbare gedachtesprongen kunnen voorkomen. Wellicht had de enigszins merkwaardige hoofdtitel er dan ook anders uitgezien.

Rietje van Vliet

Johan van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2006) 493 p. ISBN 9085062497. Tevens verschenen als proefschrift aan de Radboud Universiteit Nijmegen 2006.

In juli 1946 stormde Sicco Mansholt, minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, de burelen van de Trouw-redactie binnen. Na een korte discussie met een van de redactieleden verkocht hij deze een fikse draai om de oren. Aanleiding was een artikel waarin hij werd beschuldigd zaken te hebben gedaan met de bezetter tijdens de oorlog. Mansholt was daarover diep gekrenkt. Het tekent zijn karakter: ongeduldig, gedreven en wilskrachtig. Mansholt heeft, ook in Nederland, vooral faam verworven als E(E)G-landbouwcommissaris. Zijn portefeuille maakte hem tot een van de machtigste mannen van Europa. Internationaal genoot hij veel aanzien, hoewel sommigen, waaronder Charles de Gaulle en Richard Nixon – die Mansholt betitelde als ‘that jackass in the European Commission’ – weinig vriendschappelijke gevoelens ten aanzien van hem koesterden.

Johan van Merriënboer, werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen, kreeg voor het eerst belangstelling voor Mansholt tijdens het schrijven van een hoofdstuk over het naoorlogse landbouwbeleid. Hij besloot er een proef-

schrift aan te wijden. De opbouw daarvan weerspiegelt de verschillende levensfasen van Mansholt: zijn jeugd, een mislukt avontuur in Nederlands-Indië, de start als boer in de Wieringermeer, de oorlog, waarin hij doordringt tot de partijelite van de SDAP, zijn naoorlogs ministerschap, in 1958 gevolgd door het commissariaat van Landbouw in Brussel en na de Europese periode zijn hernieuwde belangstelling voor milieu en ontwikkelingsproblematiek.

Mansholt stamt uit een familie van Groningse ‘rooie hereboeren’. Grootvader Derk, zijn vader Bertus en moeder Wabien waren politiek zeer actief. Sicco kreeg de politieke betrokkenheid in zijn jeugd dus met de paplepel ingegoten. Toen hij midden in de crisisjaren teleurgesteld terugkeerde uit Nederlands-Indië, slaagde hij er met hulp van zijn ouders in om een eigen boerenbedrijf op te bouwen in de net drooggelegde Wieringermeerpolder. Door zijn verzetsactiviteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog, met name op het gebied van de illegale voedselvoorziening in Noord-Holland, raakte hij betrokken bij de bestuurskringen van de SDAP.

Mansholts politieke carrière begon na de oorlog met zijn ministerschap. Zijn verzetsactiviteiten en het feit dat hij zelf boer was, maakten hem extra geschikt voor de post van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Hoewel Mansholt van meet af aan een structuurpolitiek (verbetering van de productieomstandigheden voor boeren) voor ogen stond, had hij aanvankelijk vooral een prijs- en productie-instrument nodig om de wederopbouw van Nederland te steunen. Pas halverwege de jaren vijftig, toen Nederlandse boeren de aansluiting met de internationale markt begonnen te verliezen werd het roer omgegooid. Er werd onder andere ingezet op een reductie van het aantal kleine boerenbedrijven. Direct na zijn aantreden als minister had hij al verkondigd dat alle boeren met minder dan vijf hectare grond geen toekomst hadden. Dat was op dat moment 70 procent van de boeren in Nederland. Veel kleine boeren uit de zuidelijke provincies, vaak aanhangers van de KVP, namen hem deze uitspraak niet in dank af.

In 1956 wilde Mansholt minister van Buitenlandse Zaken worden. Drees stak daar een stokje voor en Mansholt kwam op zijn oude plek terug. Maar Nederland was te klein voor hem geworden. Sedert 1950 ontwikkelde hij al plannen voor de Europese eenwording in het algemeen en een gemeenschappelijk landbouwbeleid in het bijzonder. Drees was blij toen Mansholt in 1958 naar Brussel vertrok. Zijn beleid daar leek in sommige opzichten een kopie van het beleid dat hij in Nederland had gevoerd. Nadat via prijsbeleid (garantieprijzen) de landbouw niet langer een struikelblok vormde voor de eenwording van Europa, wilde Mansholt overstappen naar een structuurbeleid. Het Plan-Mansholt (1968), dat voorzag in een sanering van de kleine bedrijven en het scheppen van arbeidsplaatsen elders voor mensen die de landbouwsector moesten verlaten, wekte echter de woede van miljoenen boeren.

Mansholt was geen eurotechnocraat. Hij was en bleef een politiek bezielde persoon. Dat was al duidelijk tijdens zijn Nederlands ministerschap, toen hij in zijn kabinet persoonlijke adviseurs opnam waarvan het salaris op de landbouwbegroting drukte. In zijn Brusselse episode bleef hij gebruik maken van een persoonlijk kabinet. Zijn belangrijkste adviseur is ongetwijfeld Alfred Mozer geweest, die op de achtergrond Mansholt in alles ondersteunende en tegelijkertijd zijn eigen weg bewandelde in het Europese doolhof. Mozer, zo blijkt uit dit proefschrift, verdient zijn eigen biografie.

‘Sicco, are you becoming a hippy’ vroeg een collega hem rond 1970. Het was een rake typering van de omslag in het denken van Mansholt, die zich eind jaren zestig en vooral begin jaren zeventig voltrok. De Europese technocratie begon een last te worden die te weinig ruimte liet voor zijn politieke manier van denken. Na een tijdelijk voorzitterschap keerde hij terug naar Wapserveen, waar hij in een verbouwde boerderij

woonde. Mede onder invloed van Petra Kelly radicaliseerde Mansholts denken en zette hij zich tot zijn dood in voor milieuzaken en ontwikkelingsbeleid.

Van Merriënboers boek is goed leesbaar geschreven. Bovendien onderbouwt hij zijn verhaal met een gedegen bronnenonderzoek. Toch vertoont het onevenwichtigheid. Dat is in de eerste plaats te wijten aan het ontbreken van een duidelijke vraagstelling. In de inleiding wordt gesuggereerd dat het om een politieke biografie gaat, maar onduidelijk blijft wat de auteur daaronder verstaat. Het boek hinkt op twee gedachten: enerzijds staat de persoon Mansholt centraal, anderzijds vormen enkele hoofdstukken eerder een beleidsanalyse dan een biografie. Hoofdstuk 12 is bijvoorbeeld gewijd aan de EEG in de jaren zestig. De persoon Mansholt raakt hier op de achtergrond, terwijl De Gaulle en zijn obstructiepolitiek de hoofdrol krijgt toebedeeld. Pas aan het eind van het hoofdstuk formuleert de auteur het probleem: Waarom stapte Mansholt niet op? Dat was natuurlijk de vraag die door het hoofdstuk heen had moeten worden gegeven.

Erwin H. Karel

NAHI-Rijksuniversiteit Groningen

Joks Janssen, *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2006) 300 p. ISBN 907064178X. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Tilburg 2005.

Bij het lezen van dit fraaie boek van stedenbouwkundige Joks Janssen gingen mijn gedachten vaak uit naar het werk van de Amerikaanse stadssociologe Jane Jacobs. In haar werk zette Jane Jacobs zich altijd af tegen het moderniseringsdenken van stedelijke planners, die met hun functionele planning van de Noord-Amerikaanse steden een eenheidsworst hadden willen maken. Functionele planning werd op de tekentafel en in de architectuur uitgedrukt in zieloze betonwijken van elkaar gescheiden door snelwegen en bevolkt door een grote grauwe grijze massa. Jane Jacobs pleitte ervoor om de menselijke maat in wijken te behouden zodat de kwaliteit van het stedelijke landschap, die zich uitte in leefbaarheid, verscheidenheid en overzichtelijkheid, gewaarborgd bleef. Planners moesten volgens haar meer aandacht hebben voor de diversiteit van de mensen en gebouwen in deze wijken.

Joks Janssen neemt op het Brabantse platteland een soortgelijke ontwikkeling waar. Op het platteland zijn allerlei veranderingen in volle gang. Naast de landbouw zijn er de laatste decennia nieuwe functies bijgekomen, zoals wonen, werken, recreatie, waterberging, en natuurbouw. Recreatie en toerisme vormen de nieuwe economische dragers van het platteland. Het zich verstedelijkende platteland heeft een sterke consumptiefunctie gekregen, waarbij criteria als vermaak, beleving en schoonheid belangrijker worden. In dit proces versmelten platteland en landschap tot een 'plattelandschap'.

Echter, Joks Janssen betoogt dat het 'esthetisch-consumptieve' programma' in de toekomstige ruimtelijke opgave voor het landelijke gebied van Zuidoost-Brabant, vastgelegd in de 'Reconstructie van de zandgronden', geen ruimte krijgt. In de toekomstplannen wordt gekozen voor de boer, terwijl die niet meer een dominante positie op het platteland inneemt. De keuze vindt Janssen bevreemdend, want juist nu is het moment daar om een langetermijnvisie voor het platteland te ontwikkelen ten einde de kwaliteiten in het landschap te behouden en te versterken. Dat men in het debat over de ruimtelijke inrichting zo gefixeerd is op bestaande waardeoordelen en visies op het

platteland komt volgens Janssen omdat historisch gegroeide beelden van het landelijke Brabant met de boerencultuur en het ‘rijke roomsche leven’ elke keer weer in stelling worden gebracht. Zo is er in de loop van de tijd een enorme discrepantie ontstaan tussen het beeld van het Brabantse platteland dat mensen hebben en de veranderde werkelijkheid van de landelijke omgeving zelf.

Vooruit denken en verwijlen is ingedeeld in acht hoofdstukken. Hoofdstuk 1 en 2 gaan in op de transformaties die het Brabantse landschap heeft doorgemaakt en hoe in de loop van de tijd door verschillende individuen of groepen van individuen tegen deze veranderingen in de stad en op het platteland van Brabant is aangekeken. Janssen beschrijft hierin hoe stad en platteland tegengesteld aan elkaar raakten. In hoofdstuk 3 tot en met 5 wordt telkens een afzonderlijke fase in de ruimtelijke inrichting van Brabant behandeld. De context wordt besproken en de bijbehorende Brabantbeelden worden geschetst. Hoofdstuk 3 beschrijft de ontwikkeling van het streekplan als instrument van de lokale overheden om op bovengemeentelijk niveau de regie te voeren over de ruimtelijke, economische en sociale ontwikkelingen, door middel van een ontwerpproces op basis van vooronderzoek, alsmede de opkomst van het platteland als contrastcategorie met de stad. Bekend pleitbezorger van de regionale aanpak was stedenbouwkundige – en, volgens architectuurhistoricus Koos Bosma, de eerste planoloog in Nederland – J.M. de Casseres. Hij werd door zijn wetenschappelijke benadering van de ruimtelijke problematiek in Zuidoost-Brabant tegengewerkt door agrarische en regionalistische bewegingen (zoals ‘Brabantia Nostra’). Hoofdstuk 4 beschrijft de lange jaren vijftig waarin een modernistische planologie de maakbaarheid van het Brabantse platteland predikte en de enorme ingrepen op het platteland werden gemotiveerd door te wijzen op de (mogelijke) toename van de welvaart van de inwoners. Een van de personen die een grote rol speelden in deze periode is Commissaris van de Koningin dr. J.E. de Quay. Hij vond dat het platteland moest worden aangepast aan de moderne tijd, maar wel op een specifiek Brabantse wijze. Zo stond hij een industrialisatie van de dorpen voor. Bovendien moesten mensen binnen zes kilometer van hun woonhuis werk kunnen vinden. Zo probeerde De Quay de katholieke plattelandssamenleving de moderne tijd in te loodsen. Hoofdstuk 5 gaat in op de periode waarin het maakbaarheidsideaal van de ruimtelijke planning op haar hoogtepunt is en het platteland de enorme economische expansie van Brabant moet gaan dragen. Door toegenomen vrije tijd van de bevolking en groeiende aandacht voor het milieu krijgt platteland nieuwe functies, zoals voor recreatie en als natuurgebied. Een van de maatregelen was de planning van snelwegen om achtergelegen gebieden op het platteland open te breken. Hoofdstuk 6 geeft antwoord op de vraag in welke mate processen en problemen uit het verleden het heden structureren. Het betreft hier de corporatistisch geïnspireerde bereidheid tot samenwerking in de regio, het particularisme van de plattelandsgemeenten, de romantische wijze waarop de identiteit van het Brabantse platteland wordt gepercipieerd, de agrarisch georiënteerde verstedelijkingspraktijk en de dominante positie van de landbouw bij de inrichting van het buitengebied. Hoofdstuk 7 vormt het sluitstuk met een visie op de huidige planningspraktijk in Noord-Brabant.

Joks Janssen heeft een heel mooi boek geschreven, goed gestructureerd en met helder taalgebruik. Het boek is daardoor voor een breed publiek lezenswaardig geworden. De foto op de voorkant is erg mooi gekozen. Deze geeft mooi de gedachtegang van Janssen in zijn boek weer. Ideeën over hoe het platteland eruit behoort te zien, spelen en spelen een belangrijke rol in het debat over de toekomstige ruimtelijke ordening van Brabant. Ooit was er een beek, die door het landschap heen kronkelde. Onder invloed van een rationele planningsvisie werd deze rechtgetrokken. In de huidige tijd

heerst er in het debat over de ruimtelijke ordening van het platteland van Brabant het idee dat rechte beken lelijk zijn en niet in het landschap passen. Dus is er een beweging die vindt dat de beek weer moet gaan meanderen. Naast de rechtgetrokken watergang wordt daarom een nieuwe bedding gegraven.

Enkele kanttekeningen zijn toch wel te plaatsen bij het boek. Allereerst weet Janssen in zijn beperking van het onderzoeksgebied tot Zuidoost-Brabant niet altijd te overtuigen waarom voor deze afbakening gekozen is. Hij noemt alleen dat er bestuurlijke samenwerking tussen de gemeenten bestaat en dat het platteland er snel veranderd is. Ruimtelijk gezien speelden dezelfde ontwikkelingen ook elders op het Brabantse platteland. Niet alleen komen de verschillende deelgebieden van Zuidoost-Brabant er ietwat bekaaid van af, maar ook haalt Janssen telkens voorbeelden aan van buiten de eigenlijke onderzoeksregio om het verhaal te illustreren. Uiteindelijk lijkt de visie van Janssen meer te slaan op Brabant als geheel dan op Zuidoost-Brabant in het bijzonder.

Een tweede kanttekening kan worden geplaatst bij de keuze voor bepaalde literatuur. Ik miste in hoofdstuk 3 en 4 een aantal publicaties van vooral Wageningse wetenschappers. Uitgebreid wordt ingegaan op de ruilverkavelingen in Brabant zonder dat het proefschrift van Simon van den Bergh wordt genoemd. Een gemis in hoofdstuk 4 over de vanuit de katholieke beweging 'beheerste' modernisering van de plattelandsbefolking is een terugkoppeling naar het werk van Erwin Karel over de streekverbetering als onderdeel van de plannen van de nationale overheid om de bewoners van het platteland aan te passen aan de moderne tijd. Ten slotte, bij het behandelen van de reorganisatie van het platteland had naast het refereren aan het populair-wetenschappelijke werk van Frank Westerman het standaardwerk van cultuurtechnicus Adri van den Brink over het landbouwstructuurbeleid en het boek *De Virtuele Boer* van agrarisch-socioloog Jan Douwe van der Ploeg niet misstaan. Het mooie boek van Van der Ploeg beschrijft de ontwikkeling van de plattelandssamenleving vanaf 1950. Een van zijn conclusies is dat het beeld van de boer als rationeel ondernemer bij de overheid en de werkelijke situatie ver uiteen lagen. Het is goed in het achterhoofd te houden – Janssen behandelt dit gelukkig goed in zijn boek – dat de plannen van de overheid om het platteland te ontwikkelen altijd van toepassing waren op slechts een klein deel van de boeren, zogenaamde modelboeren. De nationale overheid bekommerde zich in hun toekomstplannen minder om de socio-economische stabiliteit van het platteland, maar eerder om de concurrentiepositie ten opzichte van andere regio's. Daarbij konden alleen de grote bedrijven overleven.

Als laatste wil ik opmerken dat de modernisering van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog geen lineair proces was, maar het kenmerk had van een 'betwiste modernisering'. In de epiloog wordt de mechanisering als oorzaak genoemd van de uitstoot van arbeid uit de landbouw. Agrarisch-historici als Bieleman en Van Cruyningen hebben aannemelijk gemaakt dat door de trek van landarbeiders naar de industrie in de groeikernen de boeren genoodzaakt werden hun bedrijf te mechaniseren. Mechanisatie is dus eerder een reactie op de arbeidsmigratie. Mechanisatie werd in de jaren vijftig nog niet als mogelijke oplossing gezien. Pas in de jaren zestig gingen boeren massaal over op technische oplossingen in de bedrijfsvoering.

Net zoals Jane Jacobs de stadsvernieuwers met hun modernisme weer de wijken in wilden krijgen, zo hoopt Joks Janssen dat de ruimtelijke ordenaars eindelijk eens de noden van het platteland zullen lenigen. De stedenbouwkundige moet de boer op en het platteland duurzaam gaan vormgeven.